

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΣΧΟΛΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Στάσεις γονέων και εκπαιδευτικών σχετικά με τις σύγχρονες ροές Σύριων, Αφγανών, Ιρακινών
μεταναστών και προσφύγων και η σχέση με το άγχος ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας

Ελένη Σκούρτη
Α.Μ. 201529
Διπλωματική Εργασία

Αθήνα 2017

Σημείωμα του Συγγραφέα

Το δοκίμιο αυτό αποτελεί διπλωματική εργασία που συντάχθηκε για το ΠΜΣ Σχολικής Ψυχολογίας του τμήματος Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και υποβλήθηκε τον Σεπτέμβριο του 2017. Η συγγραφέας βεβαιώνει ότι το περιεχόμενο του παρόντος έργου είναι αποτέλεσμα προσωπικής εργασίας και ότι έχει γίνει η κατάλληλη αναφορά στην εργασία τρίτων, όπου κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τους κανόνες της ακαδημαϊκής δεοντολογίας.

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα έχει ως στόχο τη διερεύνηση των στάσεων Ελλήνων εν ενεργεία εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και Ελλήνων γονέων σε σχέση με το άγχος τους ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας. Το δείγμα αποτελείται από 80 εκπαιδευτικούς, οι οποίοι υπηρετούν σε δημόσια σχολεία του νομού Αττικής και 51 γονείς, κατοίκους του νομού Αττικής. Για τους σκοπούς της έρευνας χρησιμοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο «Προσωπικότητας και Στάσεων» των Neumann & Sram, το οποίο προσαρμόστηκε στα ελληνικά μέσω της μεθόδου της διπλής μετάφρασης. Από τα ευρήματα προέκυψε ότι το άγχος προδιάθεσης δεν συσχετίζεται με υψηλή συνάφεια με τις στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες. Τα αποτελέσματα της σύγκρισης των μέσων όρων μεταξύ γονέων και εκπαιδευτικών ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων έδειξαν ότι οι εκπαιδευτικοί υιοθετούν περισσότερο θετικές στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες, ενώ μεταξύ των γονέων περισσότερο θετική στάση έχουν οι απόφοιτοι Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Το μορφωτικό επίπεδο άλλωστε φάνηκε να είναι το μοναδικό –από τα μελετώμενα - δημογραφικό στοιχείο, που συσχετίζεται με τις στάσεις. Τέλος, ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί το ότι όσοι δηλώνουν βαθιά θρησκευόμενοι τείνουν να υιοθετούν περισσότερο αρνητικές στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες συγκριτικά με όσους δηλώνουν άθεοι ή αδιάφοροι αναφορικά με τη σχέση τους με τη θρησκεία.

Λέξεις - κλειδιά: μετανάστες, πρόσφυγες, στάσεις, άγχος προδιάθεσης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	7
Μετανάστευση και προσφυγιά.....	7
Ορισμός της μετανάστευσης	8
Κατηγοριοποίηση της μετανάστευσης	10
Πρόσφυγες.....	11
Διαφοροποίηση των εννοιών «πρόσφυγες - μετανάστες».....	12
Μη νόμιμοι μετανάστες.....	13
Μετανάστευση στην Ελλάδα: ποιοτικές και ποσοτικές διαστάσεις του φαινομένου	14
Στάσεις: Ορισμός των στάσεων	18
Τι εξυπηρετούν οι στάσεις;	22
Μέτρηση των στάσεων.....	23
Σtereότυπα - Προκαταλήψεις	25
Στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες	26
Παράγοντες που επηρεάζουν τις στάσεις σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες.....	29
Τριγωνική θεωρία της δομής του μίσους (Triangular theory of the structure of hate).....	35
Άγχος.....	36
Ορισμός του άγχους	38
Η θεωρία του άγχους κατάστασης και του άγχους προδιάθεσης	40
Η κλίμακα άγχους του Spielberg (STAI)	41
Εμπειρικές μελέτες σχετικά με το άγχος, την προσωπικότητα και τις στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και μετανάστες.....	42
Μοντέλο Πέντε Παραγόντων Προσωπικότητας και στάσεις σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες.....	50
Άγχος και δημογραφικά χαρακτηριστικά.....	52
Στόχοι της έρευνας και ερευνητικά ερωτήματα	54
Μέθοδος	56
Συμμετέχοντες.....	56
Μέσα Συλλογής Δεδομένων.....	57
Διαδικασία Συλλογής Δεδομένων	60
Αποτελέσματα	62
Περιγραφικοί δείκτες για το συνολικό δείγμα	62
Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συχνότητες) των συμμετεχόντων αναφορικά με τα ερωτήματα της κλίμακας Στάσεις σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες	63

Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συχνότητες) των συμμετεχόντων αναφορικά με τα ερωτήματα της κλίμακας Άγχος ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας	64
Ενδοσυνάφειες και Διασυνάφειες των διαστάσεων Στάσεις και Άγχος ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας	64
Ενδοσυνάφειες των διαστάσεων των Στάσεων	65
Διασυνάφειες μεταξύ των διαστάσεων των Στάσεων με το Άγχος Προδιάθεσης.....	66
Συγκρίσεις Μέσων Όρων	67
Διαφορές ανάμεσα σε εκπαιδευτικούς και γονείς ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης	67
Διαφορές ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης.....	68
Διαφορές ηλικιακού επιπέδου γονέων και εκπαιδευτικών ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης	69
Διαφορές μορφωτικού επιπέδου γονέων ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης.....	70
Διαφορές εισοδήματος γονέων και εκπαιδευτικών ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης	71
Σχέση της θρησκευτικότητας των συμμετεχόντων με τις τρεις διαστάσεις των στάσεων ..	72
Διαφορές στη σχέση των συμμετεχόντων με τη θρησκεία και τη συχνότητα επίσκεψής τους στην εκκλησία ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων.....	73
Κύριες επιδράσεις και αλληλεπιδράσεις της ιδιότητας –γονείς και εκπαιδευτικοί-, του φύλου, της ηλικιακής ομάδας, και του εισοδήματος ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης.	75
Συζήτηση.....	79
Περιορισμοί της έρευνας και προτάσεις για επέκτασή της	84
Βιβλιογραφία.....	85
Παράρτημα	99

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1 Περιγραφικοί δείκτες	62
Πίνακας 2 Συνάφειες (Pearson r) μεταξύ των διαστάσεων των Στάσεων.....	65
Πίνακας 3 Συνάφειες (Pearson r) της διάστασης Άρνηση Εγγύτητας με το Άγχος Προδιάθεσης.....	66
Πίνακας 4 Συνάφειες (Pearson r) της διάστασης Εμπάθεια με το Άγχος Προδιάθεσης	66
Πίνακας 5 Συνάφειες (Pearson r) της διάστασης Δέσμευση με το Άγχος Προδιάθεσης	67
Πίνακας 6 Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις γονέων και εκπαιδευτικών ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης	68
Πίνακας 7 Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις ανδρών και γυναικών ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης	69
Πίνακας 8 Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις ηλικιακών ομάδων ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης	70
Πίνακας 9 Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις μορφωτικού επιπέδου γονέων ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης	71
Πίνακας 10 Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις εισοδήματος γονέων και εκπαιδευτικών ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης	72
Πίνακας 11 Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις σχέσης θρησκευτικότητας γονέων και εκπαιδευτικών ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων	75
Πίνακας 12 Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις συχνότητας επίσκεψης στην εκκλησία γονέων και εκπαιδευτικών ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων	75
Πίνακας 13 Ανάλυση διασποράς για τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και τις υπόλοιπες μεταβλητές.....	77
Πίνακας 14 Ανάλυση διασποράς για το άγχος προδιάθεσης και τις υπόλοιπες μεταβλητές ..	78

Πρόλογος

Ο διαρκώς αυξανόμενος αριθμός παιδιών προσφύγων και μεταναστών, που φοιτούν τα τελευταία χρόνια στα σχολεία της Ελλάδας, σε συνδυασμό με κάποια περιστατικά ρατσισμού και ξενοφοβίας, ιδίως από Έλληνες γονείς, είναι ο κυριότερος λόγος για τον οποίο επέλεξα να ασχοληθώ με τις στάσεις γονέων και εκπαιδευτικών σχετικά με τις σύγχρονες ροές προσφύγων και μεταναστών στο πλαίσιο εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας.

Η διπλωματική αυτή εργασία ολοκληρώθηκε με την πολύτιμη συμβολή αξιόλογων ατόμων από το ακαδημαϊκό, οικογενειακό και φιλικό μου περιβάλλον, τα οποία θα ήθελα να ευχαριστήσω ολόψυχα.

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επόπτριά μου, αναπληρώτρια καθηγήτρια κοινωνικής ψυχολογίας, Αικατερίνη Γκαρή, για την καθοδήγηση και τις επισημάνσεις της κατά τη διάρκεια εκπόνησης και συγγραφής της παρούσας εργασίας.

Ευχαριστώ τους γονείς και τους εκπαιδευτικούς που δέχθηκαν να συμμετάσχουν στην παρούσα έρευνα, αλλά και τους ελάχιστους, που αρνήθηκαν, εκφράζοντας την αντίθεση ή τη δυσαρέσκειά τους.

Τέλος, ιδιαίτερες ευχαριστίες αρμόζουν στους συμφοιτητές μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα, ψυχολόγους και εκπαιδευτικούς, για τα δύο πολύ όμορφα χρόνια που «μοιρασθήκαμε», αλλά κυρίως στην οικογένεια και τους φίλους μου για την αγάπη και την υποστήριξη, που μου προσφέρουν σε κάθε μου προσπάθεια.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μετανάστευση και προσφυγιά

Η μετανάστευση αποτελεί ένα πολύπλευρο φαινόμενο με διαχρονική εμβέλεια, το οποίο είναι πολύ δύσκολο να οριοθετηθεί και να μετρηθεί, καθώς παρουσιάζει τεράστια ευρύτητα και πολυμορφία. Αποτελεί κατάσταση, μορφή κοινωνικών σχέσεων, αλλά και δυναμική διαδικασία, η οποία συσχετίζεται με κοινωνικούς, πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες, αλλά και με διάφορες προκλήσεις, που αναγκάζουν το άτομο ή τις ομάδες ατόμων να μετακινηθούν από τη μια χώρα στην άλλη (Bierbrauer & Pedersen, 1996), ενώ μεταβάλλεται συνεχώς, αλλάζει μορφή και αποτελεί συστατικό στοιχείο των αλλαγών που συντελούνται στην κοινωνία σε όλη την πορεία της ανθρώπινης ιστορίας.

Λόγω της φύσης και της πολυπλοκότητας του φαινομένου της μετανάστευσης και της προσφυγιάς γύρω από αυτό έχουν συσπειρωθεί επιστήμονες από πολλούς επιστημονικούς χώρους. Ανθρωπολόγοι, δημογράφοι, οικονομολόγοι, γεωγράφοι, ιστορικοί, νομικοί, πολιτικοί επιστήμονες, ψυχολόγοι, κοινωνιολόγοι προσεγγίζουν το φαινόμενο καθένας από τη δική του σκοπιά θέτοντας ερωτήματα, υιοθετώντας υποθέσεις και επιλέγοντας διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης (Brettell & Hollifield, 2014).

Η ενασχόληση, λοιπόν, με το ζήτημα αυτό προϋποθέτει την κατανόηση και την οριοθέτηση των όρων, έννοιες δύσκολο να προσδιοριστούν, καθώς τόσο οι αιτίες, που τις επηρεάζουν όσο και οι επιπτώσεις που απορρέουν από αυτές, αλλά και οι θεωρίες πρόβλεψής τους είναι ποικίλες, αφού έχουν αναπτυχθεί από έναν ευρύ διεπιστημονικό χώρο. Κατά συνέπεια δεν υπάρχει μια συνεκτική θεωρία ούτε ένας ενιαίος επιστημονικός χώρος που να αντιμετωπίζει όλες τις παραπάνω παραμέτρους στο σύνολό τους (Massey, Arango, Hugo, Kouaouci, Pellegrino & Taylor, 1993).

Από την άλλη το τι εννοούμε με τον όρο μετανάστευση και προσφυγιά καθορίζεται και από τις εκάστοτε κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες.

Μόνιμη, προσωρινή, εκούσια, ακούσια, κυκλική, ατελής, ατομική, ομαδική, εσωτερική, εξωτερική είναι κάποιοι από τους προσδιορισμούς που έχουν χρησιμοποιηθεί δίπλα στον όρο μετανάστευση, καθιστώντας ανέφικτη και δυσδιάκριτη την αυστηρή κατηγοριοποίησή της. Η τελευταία συνιστά μια κοινή δυσκολία για τους κοινωνικούς επιστήμονες, και στο πέρασμα των χρόνων έχει καταβληθεί μεγάλη προσπάθεια προκειμένου να εξευρεθεί και να κατοχυρωθεί μία κοινή και καθολικά αποδεκτή μέθοδος κατηγοριοποίησης. Επιπλέον, είναι αναγκαίο να διακρίνουμε τις λέξεις και τους ορισμούς από τις κοινωνικές πραγματικότητες. Οι πραγματικότητες μπορεί να υφίστανται προτού ακόμα εφευρεθούν οι λέξεις, που θα τις αποτυπώσουν. Το ίδιο ισχύει και για τις κατηγοριοποιήσεις. Από την άλλη, όμως, οι λέξεις - ορισμοί συμβάλλουν και στη δημιουργία κοινωνικών πραγματικοτήτων (Schnapper & Allemand, 2006), μεταξύ των οποίων ο ρατσισμός και οι στάσεις. Ως εκ τούτου κρίνεται σκόπιμο να γίνει μια σύντομη αναφορά τόσο στην κατηγοριοποίηση όσο και στον ορισμό της μετανάστευσης και της προσφυγιάς.

Ορισμός της μετανάστευσης

Μετανάστευση είναι η φυσική μετάβαση είτε ατόμων μεμονωμένα είτε ομάδων, από μία κοινωνία σε μία άλλη (Eisenstadt, 1953). Συνιστά διαδικασία «οικολογικής μετάβασης» (Bronfenbrenner, 1979), η οποία περιλαμβάνει την εθελούσια ή αναγκαστική μετακίνηση ατόμων ή ομάδων μακριά από τον τόπο διαμονής και συνάμα την προσαρμογή τους στις οικολογικές, πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες της χώρας μετοίκησης (Berry, 2001). Είναι η γεωγραφική μετακίνηση αριθμού ατόμων, ή ακόμα και μεταφορά ανθρώπινου ή εργατικού

δυναμικού από μία περιοχή σε μία άλλη με στόχο τη μόνιμη ή προσωρινή εγκατάστασή του (Τσαούση, 1984), την αλλαγή του τρόπου ζωής και την αναζήτηση καλύτερης τύχης (Λιανός & Μπένος, 2003). Είναι ένας μηχανισμός αναδιανομής του πληθυσμού από χώρες λιγότερο ανεπτυγμένες ή χώρες που βρίσκονται σε ταραχή ή χώρες με καταπιεστικά καθεστώτα προς χώρες με μεγαλύτερη κοινωνική και οικονομική άνθηση, με πολιτική σταθερότητα και δημοκρατική διακυβέρνηση (Κασιμάτη, 2003). Σύμφωνα με το Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (Migration Policy Institute) ¹, «...μετανάστευση ονομάζεται η μετακίνηση πληθυσμών από έναν τόπο προς έναν άλλο με σκοπό τη μόνιμη ή ημιμόνιμη εγκατάσταση σε αυτόν».

Από όλα τα παραπάνω φαίνεται πως βασικό στοιχείο της μετανάστευσης είναι η γεωγραφική κινητικότητα του ατόμου ή της ομάδας, φαινόμενο συνυφασμένο με την ιστορία της ανθρωπότητας και της ζωής, καθώς «όλοι όσοι ζούμε σήμερα χρωστάμε τη ζωή μας στα πολλά στρώματα της μετανάστευσης, που έγιναν από τους απώτερους προγόνους μας, ανατρέχοντας πολύ μακριά στον χρόνο, πριν καν την εμφάνιση της ανθρωπότητας και ως τις προανθρώπινες απαρχές της ζωής στη γη....» (Bellwood, 2016). Άλλωστε, σύμφωνα με τον Τσαούση (1996) μετανάστευση είναι «η διαδικασία εκείνη που οδηγεί τεχνητά στην ανανέωση και φθορά ενός πληθυσμού, σε αντίθεση με τις άλλες δύο διαδικασίες (γεννητικότητα, θνησιμότητα), που συσχετίζονται με τη φυσική ανανέωση και φθορά του. Συναφής με τα παραπάνω είναι η άποψη ότι οι άνθρωποι προέκυψαν από τη διαρκή μεταναστευτική ροή σωμάτων, γονιδίων, τεχνολογίας και πολιτισμών, τα οποία διαμόρφωσαν από κοινού τη σημερινή εικόνα του είδους μας. Ως εκ τούτου, όλοι ανεξαιρέτως οι άνθρωποι

¹ <http://www.imepo.org/>

είναι απόγονοι μεταναστών, κάποιοι μάλιστα υποχρεώνονται να γίνουν ξανά μετανάστες (Μανουσέλης, 2016).

Η ιστορική αναδρομή του φαινομένου της μετανάστευσης δεν εντάσσεται στο πλαίσιο και τους σκοπούς της παρούσας εργασίας. Η παραπάνω πολύ συνοπτική αναφορά, ωστόσο, έγινε για δύο λόγους. Αφενός, για να κατανοήσουμε, επιστημονικά και ιστορικά, το πόσο διαχρονική έννοια είναι η μετανάστευση, λαμβάνοντας υπόψιν το συνεχώς αυξανόμενο πρόβλημα των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών σε συνδυασμό με τη γενικότερη απουσία μιας διεθνούς πολιτικής βούλησης για την επίλυσή του (Μανουσέλης, 2016). Αφετέρου, για να τονιστεί πως ένα φαινόμενο συνυφασμένο με την ύπαρξη ζωής και εξέλιξης αντιμετωπίζεται πολύ συχνά με δυσπιστία ή και εχθρότητα από τον πληθυσμό των χωρών υποδοχής, κάτι για το οποίο θα γίνει εκτενής αναφορά στο κεφάλαιο των στάσεων.

Τα πρώτα, λοιπόν, μεταναστευτικά ρεύματα ξεκίνησαν στην Αφρική πριν από 200.000 χρόνια, φθάνοντας μέσα από μια μακραίωνη εξέλιξη - με περιόδους έξαρσης και ύφεσης - στον 21^ο αιώνα με το μεταναστευτικό και προσφυγικό ζήτημα να αποτελεί παγκοσμίως ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα της πολιτικής ατζέντας των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Brucker, Epstein, McCormick, Saint-Paul, Venturini & Zimmermann, 2002).

Κατηγοριοποίηση της μετανάστευσης

Η κατηγοριοποίηση της μετανάστευσης αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο για την κατανόηση της πολυπλοκότητας και της πολυσυνθετότητας του φαινομένου. Αξίζει να αναφερθεί ότι πολλοί θεωρητικοί της μετανάστευσης θεωρούν ότι η διαδικασία της κατηγοριοποίησης αποτελεί μια διάκριση, την οποία δεν αποδέχονται. Ωστόσο, για λόγους πρακτικούς οι περισσότεροι σύγχρονοι μελετητές εξακολουθούν

να τη χρησιμοποιούν (Μουσούρου, 1991). Η κατηγοριοποίησή της γίνεται βάσει κριτηρίων, τα οποία συσχετίζονται και με τη μεταναστευτική πολιτική, την οποία προωθεί η εκάστοτε χώρα υποδοχής. Όπως, λοιπόν, δεν υπάρχει ένας μοναδικός ορισμός της μετανάστευσης, έτσι δεν υπάρχει ένα μοναδικό κριτήριο για την καταγοριοποίησή της.

Μια γενική κατηγοριοποίηση είναι αυτή που προτάθηκε από τους Lesger, Lucassen και Schrover (2002) βάσει του χώρου, του χρόνου και του τόπου. Μια άλλη κατηγοριοποίηση έγινε βάσει του νομικού καθεστώτος, του χρόνου παραμονής και του καθεστώτος εισόδου στη χώρα υποδοχής, της απόφασης για τη μετανάστευση, της απασχόλησης και ειδίκευσης των μεταναστών και του σκοπού της μετανάστευσης (Εμκε - Πουλοπούλου, 2007). Από όλα τα παραπάνω κριτήρια, για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας θα γίνει αναφορά στο κριτήριο του νομικού καθεστώτος βάσει του οποίου οι μετακινούμενοι πληθυσμοί διακρίνονται μεταξύ άλλων σε πρόσφυγες και μετανάστες.

Πρόσφυγες

Οι μετανάστες και οι πρόσφυγες διαφέρουν, νομικά και πολιτικά, ως κατηγορίες μετακινούμενων πληθυσμών. Ωστόσο, συχνά συγχέονται και αναφέρονται ως μια κοινωνική ομάδα με ένα κοινό κύριο πρόβλημα, αυτό της ένταξης στη χώρα υποδοχής (Εμκε - Πουλοπούλου, 2007).

Βάσει της Διεθνούς Σύμβασης της Γενεύης του 1951 για το Καθεστώς των Προσφύγων, όπως συμπληρώθηκε με το Πρωτόκολλο της Νέας Υόρκης του 1967, και κυρώθηκε από την Ελλάδα με το ΝΔ 3989/59, ως πρόσφυγας αναγνωρίζεται κάθε πρόσωπο που: «συνεπεία γεγονότων επελθόντων προ της 1ης Ιανουαρίου 1951 και δικαιολογημένου φόβου διώξεως λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής

τάξεως ή πολιτικών πεποιθήσεων ευρίσκεται εκτός της χώρας της οποίας έχει την υπηκοότητα και δεν δύναται ή, λόγω του φόβου τούτου, δεν επιθυμεί να απολαύη της προστασίας της χώρας ταύτης, ή εάν μη έχον υπηκοότητα τινά και ευρισκόμενον συνεπεία τοιούτων γεγονότων εκτός της χώρας της προηγουμένης συνήθους αυτού διαμονής, δεν δύναται, ή λόγω του φόβου τούτου, δεν επιθυμεί να επιστρέφει εις ταύτην»².

Με λίγα λόγια, πρόσφυγας είναι ένα άτομο που βρίσκεται εκτός της χώρας καταγωγής του ή του τόπου κατοικίας του, έχει δικαιολογημένο φόβο δίωξης για λόγους φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, συμμετοχής σε ορισμένη κοινωνική ομάδα ή λόγω πολιτικών πεποιθήσεων και εξαιτίας αυτού του φόβου δίωξης αδυνατεί ή δεν επιθυμεί να απολαμβάνει την προστασία αυτής της χώρας ή την επιστροφή σε αυτήν. (Υπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες – UNHCR, 1997³).

Διαφοροποίηση των εννοιών «πρόσφυγες - μετανάστες»

Βάσει και των παραπάνω πρόσφυγες είναι όσοι αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τη χώρα καταγωγής τους για τους λόγους, που αναφέρθηκαν ήδη. Για τους λόγους αυτούς δικαιούνται άσυλο και διεθνή προστασία στη χώρα στην οποία καταφεύγουν. Μετανάστες από την άλλη είναι τα άτομα, που εγκαταλείπουν οικειοθελώς τη χώρα καταγωγής τους. Αν και οι λόγοι της μετακίνησης δεν είναι πάντα αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής, ωστόσο οι μετανάστες έχουν τη δυνατότητα επιστροφής στην πατρίδα τους σε αντίθεση με τους πρόσφυγες (Cortes, 2004).

Μια ακόμη διάκριση αφορά στους οικονομικούς μετανάστες και στους πρόσφυγες. Οικονομικοί μετανάστες είναι όσοι μετακινούνται ωθούμενοι από

² Ν.Δ 3989/59 «Περί κυρώσεως της πολυμερούς συμβάσεως περί της νομικής κατάστασης των προσφύγων», ΦΕΚ 201-26.09.1959

³ <https://www.unhcr.gr/>

οικονομικά κίνητρα, αναζητώντας για παράδειγμα μια καλύτερη δουλειά ή οικονομική ασφάλεια (Cortes, 2004). Ωστόσο, η διάκριση μεταξύ οικονομικών μεταναστών και προσφύγων γίνεται ενίοτε ασαφής, καθώς πίσω από τους οικονομικούς λόγους ενδέχεται να υποκρύπτονται φυλετικοί, θρησκευτικοί ή πολιτικοί λόγοι. Μάλιστα σύμφωνα με μια άποψη, ο οικονομικός μετανάστης υπό ορισμένες προϋποθέσεις μπορεί να αναγνωρισθεί ως πρόσφυγας, εφόσον δηλαδή η οικονομική του δυσπραγία έχει προκληθεί εξαιτίας υποκρυπτόμενων φυλετικών, θρησκευτικών ή πολιτικών διακρίσεων σε βάρος της ομάδας στην οποία ανήκει (Νάσκου – Περράκη, 1992). Συνεπώς, οι μετακινούμενοι πληθυσμοί είναι πλέον μεικτοί, ενώ η νομική εξακρίβωση της πραγματικής αιτίας κινητικότητας είναι επισφαλής.

Μη νόμιμοι μετανάστες

Ένας σημαντικός αριθμός μεταναστών συνδέεται με την παρατυπία, όρος που τα τελευταία χρόνια αντικατέστησε τον όρο παρανομία. Με τον όρο παράτυπη μετανάστευση νοείται η μη νόμιμη είσοδος ή η είσοδος με ψευδή στοιχεία ή η παραμονή μετά από τη λήξη της άδειας εισόδου ή η παραμονή μετά από παραβίαση των όρων (παραμονής) (Padademetriou, 2006). Οι παραπάνω τέσσερις κατηγορίες δεν καλύπτουν όλο το φάσμα των μη νόμιμων μεταναστών, καθώς δεν περιλαμβάνουν τους απορριφθέντες αιτούντες άσυλο και όσους με τις νομοθετικές αλλαγές περιέπεσαν στην παρατυπία (Baldwin-Edwards, 2008). Η πλειονότητα αυτών είναι μεικτές μεταναστευτικές ομάδες, αποτελείται δηλαδή από πρόσφυγες, οικονομικούς μετανάστες και αιτούντες άσυλο ως επί το πλείστον. Ωστόσο, ο ακριβής αριθμητικός προσδιορισμός των μη νόμιμων ή παράνομων ή παράτυπων αλλοδαπών είναι σχεδόν αδύνατος.

Οι εκτιμήσεις για την παράνομη μετανάστευση προκύπτουν από κάποιους δείκτες, που συσχετίζονται με αυτή, όπως οι αριθμοί των μη εγκεκριμένων αδειών εισόδου και απομακρύνσεων, συλλήψεων παράνομων μεταναστών στα σύνορα ή εντός της χώρας, απορριφθεισών αιτήσεων για άσυλο ή άλλων μορφών διεθνούς προστασίας ή αιτήσεων για εθνικές διαδικασίες νομιμοποίησης (Αβράμη, 2007).

Η παράτυπη μετανάστευση συνδέθηκε με την ασφάλεια ιδίως μετά από το τρομοκρατικό χτύπημα της 1^{ης} Σεπτεμβρίου στις Η.Π.Α. Συνδέεται, όμως, και με την ασφάλεια για έναν ακόμη λόγο, γιατί τόσο η παράτυπη είσοδος όσο και η παραμονή είναι αυτές που «παραβιάζουν» το σύνορο και την επικράτεια, και ως εκ τούτου η παρατυπία μετατρέπεται σε απειλή.

Η σταδιακή αυτή μεταμόρφωση της μετανάστευσης ως απειλής, καθώς και η παράνομη μετανάστευση έχει ως αποτέλεσμα την καλλιέργεια κλίματος φόβου, ανασφάλειας και άγχους στη χώρα υποδοχής, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στην υιοθέτηση αρνητικών στάσεων και ρατσιστικών συμπεριφορών σχετικά με τους ξένους, νόμιμους και μη (Καβουνίδη, 2002), ενώ οι κύριες χώρες προέλευσης των παράτυπων μεταναστών στην Ελλάδα πέρα από την Αλβανία είναι το Μπαγκλαντές, το Αφγανιστάν, το Πακιστάν, η Συρία, το Ιράκ, το Μαρόκο, η Σομαλία, δηλαδή χώρες της αφρικανικής και ασιατικής ηπείρου.

Μετανάστευση στην Ελλάδα: ποιοτικές και ποσοτικές διαστάσεις του φαινομένου

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και εξής η Ελλάδα και οι υπόλοιπες χώρες της νότιας Ευρώπης (Πορτογαλία, Ιταλία, Ισπανία) αρχίζουν να υποδέχονται ολοένα και μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων, μεταναστών και επαναπατριζόμενων ομογενών. Έτσι, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα οι χώρες της νότιας Ευρώπης μετατρέπονται στις βασικότερες ευρωπαϊκές χώρες υποδοχής μεταναστών, ενώ

μεταπολεμικά είχαν αποτελέσει οι ίδιες δεξαμενές αποστολής εργατικού δυναμικού και είχαν τροφοδοτήσει με ανειδίκευτους εργάτες και εργάτριες τις ραγδαία αναπτυσσόμενες οικονομίες του ευρωπαϊκού βορρά (Bettio, Simonazzi & Villa, 2006).

Η εισροή, λοιπόν, μεταναστών και προσφύγων στην Ελλάδα ξεκινά μόλις στη δεκαετία του 1970, δεκαετία που η χώρα αρχίζει να δέχεται εργαζόμενους από την Αφρική και την Ασία, ενώ συνεχίζεται και τη δεκαετία του 1980, όταν καταφθάνουν πληθυσμοί από τις Φιλιππίνες, το Πακιστάν, την Πολωνία, την Αίγυπτο, το Ιράκ και την Τουρκία (κυρίως Κούρδοι πρόσφυγες). Ωστόσο, η πραγματικά αθρόα εισροή μεταναστών και προσφύγων ξεκινά στην Ελλάδα μόλις το 1990 και εξελίσσεται σε δύο κύματα. Το πρώτο κύμα κατά τη δεκαετία 1990 περιλαμβάνει μετανάστες από τα Βαλκάνια και τις χώρες του πρώην Ανατολικού Μπλοκ. Μάλιστα τη δεκαετία 1991-2001 σύμφωνα με τα στοιχεία των Εθνικών Απογραφών, η παρουσία των μεταναστών στην Ελλάδα αυξήθηκε από 1,6 στο 7,3% του συνολικού πληθυσμού (Εμκε – Πουλοπούλου, 2007), με τους Αλβανούς να αποτελούν την πολυπληθέστερη μεταναστευτική ομάδα. Στην επόμενη δεκαετία, του 2000, ένα δεύτερο κύμα μετανάστευσης διαφοροποίησε σημαντικά τον μεταναστευτικό πληθυσμό, ο οποίος άγγιξε το 8,5% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, με την άφιξη μεταναστών και προσφύγων από την Ασία, την Αφρική και την Εγγύς Ανατολή (Μουσούρου, 2003). Την τελευταία, λοιπόν, δεκαετία η πλειονότητα των μεταναστών και προσφύγων προέρχεται από τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες της Ασίας και της Αφρικής, καθώς οι συγκρούσεις στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής δημιούργησαν νέα μαζικά ρεύματα φυγής (Banulescu - Bogdan & Fratzke, 2015).

Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Εσωτερικών τη δεκαετία 2006 – 2015 εισήλθαν παρανόμως στην Ελλάδα πάνω από 1,8 εκατομμύρια ατόμων. Κατά τη

διάρκεια της πρώτης περιόδου, δηλαδή από το 2006 έως το 2011, οι προερχόμενοι από άλλη ευρωπαϊκή χώρα, ιδίως από την Αλβανία, αποτελούσαν περίπου το 50% των παρατύπως εισερχομένων, οι οποίοι στην πλειονότητά τους ήταν οικονομικοί μετανάστες, ενώ τη δεύτερη περίοδο, δηλαδή από το 2012 έως το 2015, οι υπήκοοι της Συρίας, του Ιράκ και του Αφγανιστάν αποτελούσαν περίπου το 80% του συνόλου των εισερχομένων, και στην πλειονότητά τους αποτελούνταν από άτομα που εγκατέλειψαν τις χώρες τους λόγω δικαιολογημένου φόβου δίωξης. Αξίζει να τονιστεί ότι το σύνολο των εισερχομένων προσφύγων της δεύτερης περιόδου δεν είχε στόχο να εγκατασταθεί στην Ελλάδα, αλλά μέσω αυτής να μεταβεί σε κάποια άλλη ευρωπαϊκή χώρα. Αυτό αποδεικνύεται και από το μικρό ποσοστό προσφύγων που καταθέτουν αίτηση ασύλου στη χώρα μας βάσει των στοιχείων του Υπουργείου Εσωτερικών.

Από τα παραπάνω, λοιπόν, φαίνεται πως η Ελλάδα από χώρα αποστολής μεταναστών μετατράπηκε σε χώρα υποδοχής και τελικά διέλευσης αυτών. Ορίζοντας την Ελλάδα ως χώρα διέλευσης δεν πρέπει να λησμονείται το γεγονός ότι, από μόνος του ο όρος «διέλευση» περιέχει τη δική του δυναμική, η πολυπλοκότητα του οποίου συνοψίζεται στο γεγονός ότι δεν μπορεί να ποσοτικοποιηθεί και να μετρηθεί, δεν αφορά σε συγκεκριμένες μεταναστευτικές ομάδες και αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της μεταναστευτικής διαδικασίας (Δημητριάδη, 2013).

Μέχρι τα τέλη του 2014 το κύμα των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών είναι σχετικά διαχειρίσιμο, καθώς ένα μεγάλο μέρος αυτών επιτυγχάνει τον στόχο του, δηλαδή χρησιμοποιώντας ως πύλη εισόδου την Ελλάδα να μεταβεί στις ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης. Ωστόσο, το 2015 οι ροές πολλαπλασιάζονται με αποτέλεσμα την αδυναμία της ελληνικής δημόσιας διοίκησης να αντεπεξέλθει στο αυξανόμενο κύμα προσφύγων και μεταναστών. Η αδυναμία αυτή σε συνδυασμό με

τον ανεπαρκή συντονισμό της πολιτείας, τους ανεπαρκείς διαθέσιμους πόρους, το κλείσιμο των συνόρων και ως εκ τούτου την αδυναμία εξόδου των πληθυσμών από τη χώρα επιδεινώνει την κατάσταση (Κοτζαμάνης & Καρκούλη, 2016). Η αναφορά αυτή έχει νόημα, αν σκεφθεί κανείς ότι η στάση σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες (για την οποία θα γίνει εκτενής λόγος παρακάτω) συσχετίζεται μεταξύ άλλων με τον αριθμό των πληθυσμών αυτών, με το είδος των πολιτικών που εφαρμόζει η χώρα υποδοχής (Pettigrew, 1998), αλλά και με τις επιπτώσεις από την είσοδό τους, που και αυτές συνδέονται στενά με την ύπαρξη και εφαρμογή ολοκληρωμένου σχεδίου αρμονικής ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία, κάτι που δεν φαίνεται να υπάρχει ακόμη (Κοτζαμάνης & Καρκούλη, 2016).

Σύμφωνα με την τελευταία απογραφή του 2011, την 1^η Ιανουαρίου 2011 κατοικούσαν στην Ελλάδα 956.007 αλλοδαποί, 16% εκ των οποίων κατάγονταν από χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και 83,99% από χώρες εκτός Ε.Ε. Ως προς το φύλο, οι άνδρες ανέρχονταν σε 55%, ενώ οι γυναίκες σε 45%. Η πλειονότητα αυτών ανήκει στην ηλικιακή ομάδα μεταξύ 30 έως 39 και κατοικεί στην περιφέρεια Αττικής (44%). Στους παραπάνω αριθμούς, όπως είναι αυτονόητο, δεν συγκαταλέγονται οι μη νόμιμοι μετανάστες. Ωστόσο, το Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής βάσει στοιχείων και εκτιμήσεων των υπηρεσιών υπολόγισε τον αριθμό των αλλοδαπών, που διέμεναν παράνομα στην Ελλάδα στις αρχές του 2008, μεταξύ 172.250 και 209.402 ατόμων⁴, αριθμός που περίπου μια δεκαετία μετά έχει αυξηθεί σημαντικά.

Σύμφωνα με στοιχεία του διεθνούς οργανισμού για τους πρόσφυγες (UN Refugee Agency) στην Ελλάδα έφθασαν μέσω θαλάσσης 154.000 πρόσφυγες τους πρώτους τέσσερις μήνες του 2016 (Psarros, Malliori, Theleritis, Martinaki & Bergiannaki, 2016), ενώ ο συνολικός αριθμός προσφύγων και μεταναστών, που

⁴ Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, Εκτίμηση του όγκου αλλοδαπών που διαμένουν παράνομα στην Ελλάδα, Αθήνα, 2008.

κατέφθασαν δια θαλάσσης στην Ελλάδα χωρίς ταξιδιωτικά έγγραφα από το 2015, ανέρχεται στους 860.000, με τα ελληνικά νησιά να αποτελούν τη βασική πύλη εισόδου σε άλλες χώρες της Ευρώπης. Στην πλειονότητά τους είναι άνδρες (45%) με τα παιδιά (35%) και τις γυναίκες (20%) να ακολουθούν, κυρίως από Συρία, Αφγανιστάν και Ιράκ. Από το 2015 μέχρι και τις αρχές του 2016 περίπου 382 άτομα εξ αυτών πνίγηκαν, ενώ άλλα 173 θεωρούνται αγνοούμενα (Giannakopoulos & Anagnostopoulos, 2016).

Από όλα τα παραπάνω συνάγεται το συμπέρασμα ότι λόγω της συνθετότητας του φαινομένου της μετανάστευσης, των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των μετακινούμενων πληθυσμών, αλλά και του χαρακτηρισμού της Ελλάδας άλλοτε ως χώρα υποδοχής και άλλοτε ως χώρα διέλευσης των μεταναστών καθίσταται δύσκολη τόσο η ακριβής ποσοτικοποίηση των ροών όσο και η διαπίστωση ότι πρόκειται για αποκλειστικές προσφυγικές ροές. Διαπιστώνεται ότι πρόκειται για μεικτές μεταναστευτικές κινήσεις, που ενέχουν έντονο το προσφυγικό και οικονομικό στοιχείο σε ό,τι αφορά στο βασικό κίνητρο εγκατάλειψης του τόπου διαμονής, η παραμονή στον οποίο συνεπάγεται αυξημένη επικινδυνότητα για τη ζωή, την υγεία ή την οικονομική επιβίωση των μετακινούμενων πληθυσμών (Kocsis, Molnar - Sansum, Kreinin, Michalko, Bottlik, Szabo, Balizs & Varga, 2016).

Στάσεις: Ορισμός των στάσεων

Ενώ οι άνθρωποι, μετανάστες και πρόσφυγες, οι οποίοι ανήκουν σε μη κυρίαρχες πολιτισμικές ομάδες χρειάζεται να αντιμετωπίσουν την καινοτομία του περιβάλλοντος στο οποίο εγκαθίστανται, εκείνοι που ανήκουν σε κυρίαρχες πολιτισμικές ομάδες χρειάζεται να αντιμετωπίσουν την καινοτομία που αντιπροσωπεύουν οι νεοφερμένοι, στη διαφορετικότητα των οποίων πρέπει να

προσαρμοστούν. Χρειάζεται να εξοικειωθούν με τη διαφορετικότητα ιδεολογιών, αξιών και θρησκευτικών πεποιθήσεων, αλλά και με την ένδυση, τη διατροφή και τη συμπεριφορά. Έτσι, και για αυτούς το περιβάλλον γίνεται μη οικείο και πρέπει να αντιμετωπίσουν τις όποιες αλλαγές. Για αυτόν τον λόγο κατασκευάζουν τις δικές τους θεωρίες κοινής λογικής, κοινωνικές αναπαραστάσεις και στάσεις προκειμένου να χειριστούν αυτό το μη οικείο. Αυτές οι θεωρίες διαφοροποιούνται ανάλογα με τις διαφορετικές πεποιθήσεις, την υπαγωγή τους σε διαφορετικές ομάδες, όπως ηλικία, φύλο, κοινωνικοοικονομική κατάσταση κ.λπ., αλλά και τις αντιλήψεις τους αναφορικά με τις κοινωνικές σχέσεις, την έννοια της διαφορετικότητας και το έθνος. Οι θεωρίες αυτές διαμορφώνουν τις αναπαραστάσεις για τη μετανάστευση, οι οποίες χρησιμοποιούνται, προκειμένου να απαντηθούν ερωτήματα μεταξύ άλλων σχετικά με συγκεκριμένες αντιλήψεις και στάσεις για τον άλλο (Χρυσόχου, 2005).

Από την άλλη και ο σχηματισμός των στάσεων σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες αποτελεί μια πολύπλοκη διαδικασία, στην οποία συμβάλλουν τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, αλλά και πολιτικοί, οικονομικοί και κοινωνιολογικοί παράγοντες (Gerber, Huber, Doherty & Dowling, 2010). Παρακάτω θα γίνει μια αναφορά στον ορισμό των στάσεων γενικώς, στους παράγοντες διαμόρφωσης των στάσεων, καθώς και σε άλλα θέματα, που συσχετίζονται με τις στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες.

Οι στάσεις - όρος που έκανε την εμφάνισή του στην παγκόσμια βιβλιογραφία από την τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα- συγκαταλέγονται στις σημαντικότερες έννοιες της κοινωνικής και γενικότερα της σύγχρονης ψυχολογίας, και σε αυτές επικεντρώνεται το ενδιαφέρον πολλών μελετητών. Εντούτοις, δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των ερευνητών αναφορικά με το ακριβές περιεχόμενο του όρου στάση.

Η σύγχρονη κοινωνική ψυχολογία καταλήγει στον εξής ορισμό των στάσεων, ο οποίος βασίζεται στην τρισδιάστατη θεώρηση των Rosenberg & Hovland (1960, στο Hogg & Vaughan, 2010). Με τον όρο στάση προς ένα αντικείμενο (ο όρος αντικείμενο αναφέρεται σε οτιδήποτε μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο σκέψης και αξιολόγησης, όπως μια ιδέα, μια κατάσταση, μια συμπεριφορά, ένας θεσμός, ένα πρόσωπο ή μια ομάδα προσώπων (Eagly & Chaiken, 1993, στο Κοκκινάκη, 2005) εννοείται ένα διαρκές σύστημα με στοιχείο γνωστικό, συναισθηματικό, αλλά και με κάποια τάση προς την έκφραση συμπεριφοράς (Γεώργας, 1995). Πρόκειται, συνεπώς, για έναν συνδυασμό τριών εννοιολογικά διακριτών αντιδράσεων απέναντι σε ένα αντικείμενο, δηλαδή συναισθηματικών, γνωστικών και βουλητικών/ συμπεριφορικών.

Στην αγγλική βιβλιογραφία τα τρία αυτά στοιχεία συμβολίζονται με τα τρία πρώτα γράμματα του αγγλικού αλφαβήτου ABC, δηλαδή affective (συναισθηματικό), behavioural (συμπεριφορικό) και cognitive (γνωστικό). Οι στάσεις σε γενικές γραμμές είναι σταθερές και διαρκείς, αλλά παράλληλα υπόκεινται και στη δυναμική των κοινωνικών εξελίξεων. Αντιπροσωπεύουν συλλήψεις που δεν είναι τόσο βαθιά ριζωμένες στα άτομα, όσο είναι το αξιοκρατικό σύστημα της κοινωνίας και ως εκ τούτου μεταβάλλονται ευκολότερα συγκριτικά με τις αξίες (Μπίκος, 1995).

Πολύ επιγραμματικά το γνωστικό στοιχείο των στάσεων περιλαμβάνει τις σκέψεις και τις πεποιθήσεις, που εκφράζονται από το άτομο για κάποιο αντικείμενο. Αναφέρεται κυρίως στην ανθρώπινη νοερή δυνατότητα να αντιλαμβάνεται και να κατηγοριοποιεί ως ενιαία, όμοια αντικείμενα και αφηρημένες έννοιες. Ωστόσο, το όπλο της γνωστικής κατηγοριοποίησης και της απλοποίησης των φαινομένων, έχει το μειονέκτημα ότι τοποθετεί στην ίδια κατηγορία φαινόμενα, αντικείμενα και πρόσωπα που ενδέχεται να διαφέρουν ουσιαστικά. Αγνοεί, δηλαδή, τις ατομικές τους

διαφορές. Η κατηγοριοποίηση, λοιπόν, ενέχει το πλεονέκτημα ότι απλοποιεί την αντίληψη των ψυχολογικών και μη φαινομένων, με αποτέλεσμα να είναι πιο κατανοητά, αλλά το μειονέκτημα ότι τα υπεραπλουστεύει, με αποτέλεσμα να αγνοούνται οι ιδιαίτερες αποχρώσεις τους.

Πέρα από το γνωστικό περιεχόμενο, το συναισθηματικό στοιχείο αποτελεί τη δεύτερη διάσταση των στάσεων. Περιλαμβάνει θετικές ή αρνητικές διαθέσεις για ένα αντικείμενο, που αντανακλούν τα συναισθήματά μας προς αυτό. Η κάθε στάση, λοιπόν, ενδέχεται να διεγείρει θετικά, ουδέτερα ή αρνητικά συναισθήματα στο άτομο.

Τέλος, η τρίτη διάσταση των στάσεων αφορά στη συμπεριφορά. Το συμπεριφορικό στοιχείο περιλαμβάνει την παρατηρήσιμη συμπεριφορά, η οποία αποτελεί μέσο έκφρασης των πεποιθήσεων και των συναισθημάτων μας απέναντι σε κάποιο αντικείμενο (Γεώργας, 1995). Ορισμένοι ερευνητές επεκτείνουν τη χρήση του όρου στάση, προκειμένου να συμπεριλάβουν σε αυτήν και την ετοιμότητα για δράση, δηλαδή την πρόθεση του ατόμου να ενεργήσει με τέτοιο τρόπο, ώστε να θέσει σε ενέργεια τη στάση, που έχει ήδη διαμορφώσει για κάποιο αντικείμενο.

Συμπερασματικά, οι άνθρωποι αξιολογούν ένα αντικείμενο με βάση τρία κριτήρια, δηλαδή όσα γνωρίζουν γι αυτό, το πώς νιώθουν γι αυτό, καθώς και το τι έχουν κάνει στο παρελθόν ή τι σκοπεύουν να κάνουν γι αυτό στο μέλλον. Η αξιολόγηση, άλλωστε, φαίνεται πως κατέχει κεντρική θέση στα χαρακτηριστικά της έννοιας των στάσεων, κάτι που αποδεικνύεται και από τον ορισμό των Eagly και Chaiken (1993, στο Κοκκινάκη, 2005) σύμφωνα με τους οποίους: «οι στάσεις αφορούν μια ψυχολογική τάση που εκφράζεται με την αξιολόγηση ενός συγκεκριμένου αντικειμένου με κάποιον βαθμό εύνοιας ή δυσμένειας».

Τα τρία, λοιπόν, παραπάνω δομικά στοιχεία συμβάλλουν στη διαμόρφωση των στάσεων, αλλά και ενεργοποιούνται ως συνέπεια της ύπαρξης μιας στάσης

(Λαμπρίδης, 2004. Rosenberg & Hovland, 1960, στο Hogg & Vaughan, 2010). Για παράδειγμα, η στάση ενός ατόμου σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες μπορεί να εμπεριέχει:

1. Συναισθηματικά στοιχεία (φόβος, ανασφάλεια, ανησυχία).
2. Γνωστικά στοιχεία (πεποιθήσεις του ατόμου για τους πρόσφυγες/μετανάστες, πληροφορίες για τις επιπτώσεις της μετανάστευσης/προσφυγιάς).
3. Στοιχεία συμπεριφοράς (πρόθεση του ατόμου να υποστηρίξει τους πρόσφυγες/μετανάστες ή να αντιδρά αρνητικά απέναντι σε αυτούς).

Ως συνέπεια, η αρνητική στάση ενδέχεται να οδηγήσει σε:

1. Συναισθηματικές αντιδράσεις (μεγαλύτερο αίσθημα ανασφάλειας).
2. Γνωστικές αντιδράσεις (το άτομο σκέφτεται τις αρνητικές συνέπειες από την παρουσία των προσφύγων/μεταναστών στη χώρα του/στη γειτονιά του/στο σχολείο των παιδιών του).
3. Συμπεριφορικές αντιδράσεις (το άτομο διαμαρτύρεται έντονα και επιδιώκει την απομάκρυνση των προσφύγων/μεταναστών) (Rosenberg & Hovland, 1960 στο Hogg & Vaughan, 2010).

Ορισμένες φορές μπορεί κάποια από τα δομικά αυτά στοιχεία να είναι ασύμβατα μεταξύ τους.

Τι εξυπηρετούν οι στάσεις;

Η ύπαρξη στάσεων εξυπηρετεί διαφορετικές λειτουργίες, κάποιες από τις οποίες είναι οι ακόλουθες:

1. Επιτρέπουν στα άτομα να εκφράζουν τις ηθικές τους αξίες. Με αυτόν τον τρόπο ικανοποιούνται, καθώς εξωτερικεύουν και επιβεβαιώνουν την αυτοεικόνα τους. Για παράδειγμα εκφράζοντας κάποιος μια θετική στάση

σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες εκφράζει παράλληλα και την υιοθέτηση του αλτρουισμού.

2. Συντελλούν στη βελτίωση της αυτοεκτίμησης μέσω της λειτουργίας των μηχανισμών άρνησης, απώθησης και προβολής. Μέσω των μηχανισμών αυτών το άτομο δεν αναγνωρίζει τις μη αποδεκτές πλευρές του εαυτού του και τις αποδίδει σε άλλους. Για παράδειγμα ασυνείδητα αισθήματα κατωτερότητας προβάλλονται σε άλλες εθνικές ή μειονοτικές ομάδες. Άτομα, τα οποία λειτουργούν με αυτούς τους μηχανισμούς άμυνας, διατηρούν μια αρνητική στάση σχετικά με τις παραπάνω ομάδες και με αυτόν τον τρόπο νιώθουν ανώτεροι.
3. Αυξάνουν την προσαρμοστικότητα του ατόμου. Για παράδειγμα η υιοθέτηση αρνητικών στάσεων σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες μπορεί να οδηγήσει σε αποφυγή τους, και ως εκ τούτου σε αποφυγή των δυσάρεστων καταστάσεων και συναισθημάτων, που ενδέχεται να προέκυπταν από την επαφή μαζί τους.
4. Διευκολύνουν τις γνωστικές λειτουργίες με το να διαχωρίζουν τα αντικείμενα σε «καλά» και «κακά». Για παράδειγμα η υιοθέτηση της άποψης ότι ολοι οι μετανάστες είναι «κακοί» εξυπηρετεί την τάση του ατόμου να απλουστεύει τα σύνθετα και πολύπλοκα δεδομένα, αλλά και την ανάγκη του να θεωρεί τον κόσμο οργανωμένο και τακτοποιημένο (Katz, 1960).

Μέτρηση των στάσεων

Η μέτρηση των στάσεων είναι μια δύσκολη διαδικασία. Οι ερευνητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο μοναδικός τρόπος, για να μετρηθούν, είναι, όταν καταφέρουν να μετατρέψουν τις εσωτερικές στάσεις σε εξωτερικές, δηλαδή σε

εξωτερική παρατηρήσιμη συμπεριφορά (Zimbardo & Leippe, 1991). Επικρατούν τρεις προσεγγίσεις στη μέτρηση των στάσεων. Η πρώτη και πιο συνηθισμένη αφορά στη μέτρηση των στάσεων μέσω κλίμακας. Η δεύτερη μέσω παρατήρησης της έκδηλης συμπεριφοράς του ατόμου, ενώ η τρίτη -λιγότερο διαδεδομένη και δύσκολα εφαρμόσιμη- βασίζεται σε ψυχοβιολογικές μετρήσεις (Κοκκινάκη, 2005).

Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιήθηκε η πρώτη προσέγγιση, δηλαδή η μέτρηση μέσω κλίμακας τύπου Likert. Η τεχνική αυτή έχει ως βάση το ερωτηματολόγιο. Σκοπός ενός ερωτηματολογίου, το οποίο χρησιμοποιείται προκειμένου να δώσει μια κλίμακα στάσης είναι να συγκεντρώσει σε μια βαθμολογία τις απαντήσεις του ατόμου σε έναν αριθμό προσεκτικά τυποποιημένων στοιχείων – προτάσεων (Φίλιας, 2001). Το ενδιαφέρον στρέφεται στην ολική ή στην επιμέρους βαθμολογία, που προκύπτει για κάθε άτομο, ενώ τα στοιχεία εκμαιεύουν γνώμες ή πεποιθήσεις, οι οποίες ψυχολογικά συνδέονται με τη στάση, που μετριέται (Φίλιας, 2001). Επίσης, αξίζει να αναφερθεί πως, επειδή οι στάσεις διαιρούνται στο γνωστικό στοιχείο, στο συναισθηματικό στοιχείο και στη συμπεριφορά, το κάθε ερωτηματολόγιο συνήθως μετρά ένα από τα τρία αυτά στοιχεία με τα περισσότερα ερωτήματα να μετρούν συνήθως το γνωστικό.

Συγκεκριμένα, στην κλίμακα τύπου Likert η στάση μετριέται με το να καλείται ο συμμετέχων να εκφράσει τον βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας του σε κάθε θέμα. Αυτό επιτυγχάνεται με την παρουσίαση κλίμακας 5 βαθμίδων για κάθε σημείο της έρευνας. Οι βαθμίδες αυτές κυμαίνονται από το συμφωνώ απόλυτα μέχρι το διαφωνώ απόλυτα.

Παρά τα πλεονεκτήματά της, η κλίμακα τύπου Likert έχει και τα μειονεκτήματά της. Ένα πρόβλημα αφορά στο στοιχείο της υποκειμενικότητας, δηλαδή στο αν υπάρχει ομοφωνία όλων των ερωτώμενων ως προς το τι σημαίνει

συμφωνώ ή συμφωνώ απόλυτα. Μια ακόμη αδυναμία αφορά στην απόσταση μεταξύ των δηλώσεων/βαθμίδων, αν δηλαδή η απόσταση μεταξύ συμφωνώ και συμφωνώ απόλυτα είναι ίση με την απόσταση μεταξύ διαφωνώ και διαφωνώ απόλυτα.

Το πρόβλημα αυτό της μέτρησης αφορά στη γενικότερη μέτρηση των ψυχολογικών φαινομένων, η οποία διαφέρει από τη μέτρηση των φυσικών φαινομένων. Τα ψυχολογικά φαινόμενα δεν έχουν μια αντικειμενικά τεκμηριωμένη βάση με αποτέλεσμα οι αποστάσεις των ψυχολογικών διαστάσεων να κυμαίνονται ανάλογα με τις προσωπικές και υποκειμενικές εκτιμήσεις. Γι αυτόν ακριβώς τον λόγο η μελέτη των στάσεων και γενικότερα η επιστήμη της ψυχολογίας βασίζεται στις στατιστικές και σε δείγματα με πολλά άτομα και όχι σε εμπειρίες μεμονωμένων ατόμων. Ο μέσος όρος των εκτιμήσεων πολλών ατόμων αποτελεί μια αξιόπιστη και έγκυρη προσέγγιση τόσο του ποια είναι η γνώμη του γενικότερου πληθυσμού όσο και των διακυμάνσεων της γνώμης αυτής (Γεώργας, 1995). Ένας από τους περιορισμούς της παρούσας εργασίας είναι το μικρό αριθμητικά δείγμα.

Στερεότυπα - Προκαταλήψεις

Οι στάσεις, σύμφωνα με τα προηγούμενα, αντιπροσωπεύουν τις αντιλήψεις μας για τα αντικείμενα. Μια τάση που σχετίζεται με την αντίληψη για αυτά είναι η διάθεσή μας να τοποθετούμε τους άλλους σε κατηγορίες και να τους αντιμετωπίζουμε σαν να είναι όμοιοι ανάλογα με την κατηγορία στην οποία τους έχουμε κατατάξει. Η τάση για κατηγοριοποίηση αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης νόησης. Το πρόβλημα προκύπτει, όταν η κατηγοριοποίηση των πληροφοριών εμπεριέχει το στοιχείο της υπεραπλούστευσης και της γενίκευσης, με βάση μεμονωμένα στοιχεία, με αποτέλεσμα να οδηγούμαστε σε απόλυτες, ακραίες και συχνά λανθασμένες θέσεις

(Allport, στο Γεώργας, 1995). Οι αντιλήψεις μας στην περίπτωση αυτή χαρακτηρίζονται ως στερεοτυπικές και ως υπεραπλουστευμένες προκαταλήψεις.

Τα στερεότυπα είναι προκατασκευασμένα σχήματα αντίληψης που παρεμβάλλονται ανάμεσα στην πραγματικότητα και την αντίληψη, που πρόκειται να σχηματίσουμε για αυτήν την πραγματικότητα, προκαλώντας απλοποιήσεις και γενικεύσεις που τη διαστρεβλώνουν. Προσανατολίζουν τη σκέψη μας σε σχέση με την εκάστοτε πραγματικότητα κατά τρόπο συλλεκτικό και επιμεριστικό, με αποτέλεσμα να την αλλοιώνουν και να την παραμορφώνουν.

Όταν οι στερεότυπες αντιλήψεις για άτομα ή ομάδες ατόμων εμπεριέχουν το στοιχείο της αρνητικής συναισθηματικής φόρτισης, μετατρέπονται σε προκαταλήψεις. Οι προκαταλήψεις είναι στάσεις (συνήθως αρνητικές) προς τα μέλη μιας ομάδας, οι οποίες βασίζονται αποκλειστικά στο γεγονός ότι τα μέλη αυτά ανήκουν στη συγκεκριμένη ομάδα (Baron & Byrne, 1994, στο Smith & Bond, 2005). Αφορούν στην υιοθέτηση υποτιμητικών και μειωτικών κοινωνικών στάσεων ή γνωστικών πεποιθήσεων για την έκφραση αρνητικού συναισθήματος ή για την εκδήλωση εχθρικής ή μεροληπτικής συμπεριφοράς προς τα μέλη μιας ομάδας, επειδή ανήκουν στη συγκεκριμένη ομάδα (Brown, Vivian & Hewstone, 1999). Οι δε εθνοτικές προκαταλήψεις αναφέρονται στο αίσθημα αντιπάθειας, το οποίο βασίζεται σε μια εσφαλμένη και άκαμπτη γενίκευση.

Στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες

Οι έρευνες, οι οποίες μελετούν τη στάση σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες δεν είναι πολλές (Bansak, Hainmueller & Hangartner, 2016), ενώ διαφέρουν από χώρα σε χώρα (Meuleman, Davidov & Billiet, 2009). Συνολικά ξεχωρίζουν δύο κατηγορίες ερευνών. Η πρώτη αφορά στις πανευρωπαϊκές έρευνες

στάσεων και αντιλήψεων, όπως το Ευρωβαρόμετρο και η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (Ε.Κ.Ε.), που στοχεύουν στην καταγραφή των ξενοφοβικών και ρατσιστικών τάσεων στα διάφορα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και κατά συνέπεια στη διεξαγωγή συγκρίσεων μεταξύ των χωρών. Η δεύτερη αφορά σε έρευνες, που πραγματοποιούνται σε εθνικό επίπεδο, όπως στην Ελλάδα. Αυτές είτε έχουν χωρική αναφορά (π.χ. Αθήνα) είτε επικεντρώνονται σε ειδικές πληθυσμιακές ομάδες (π.χ. φοιτητές, αστυνομικοί κ.λπ.) είτε συνδυάζουν τα δύο παραπάνω (π.χ. φοιτητές στην Αθήνα).

Ως πιο σημαντικές πανευρωπαϊκές έρευνες για τις στάσεις ξεχωρίζουν αυτές του Ευρωβαρόμετρου για τα έτη 1997, 2000 και 2003⁵, καθώς και της Ε.Κ.Ε. για τα έτη 2003, 2005 και 2009⁶. Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων του Ευρωβαρόμετρου 2003 και της Ε.Κ.Ε. για την Ελλάδα προκύπτει ότι η πλειονότητα των πολιτών κρίνουν αρνητικά τη συνύπαρξη ατόμων διαφορετικών φυλών, θρησκειών και πολιτισμών στο πλαίσιο της ίδιας κοινωνίας, και στη συντριπτική τους πλειονότητα νιώθουν να απειλούνται από την παρουσία των παραπάνω ομάδων. Αλλά και από τα αποτελέσματα της Ε.Κ.Ε. του 2009 αποδεικνύεται ότι η ελληνική κοινωνία εμφανίζει ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά απόρριψης των ξένων και μάλιστα πολύ υψηλότερα συγκριτικά με αυτά του συνόλου των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Να σημειωθεί ότι οι δείκτες απόρριψης των μεταναστών αυξάνουν ακόμη περισσότερο, όταν αυτοί προέρχονται από φτωχότερες χώρες. Επίσης, ένας στους δύο Έλληνες θεωρούν ότι τόσο η οικονομική όσο και η πολιτιστική ζωή της χώρας

⁵ Majorities's attitudes towards minorities in European Union Member States – Results from the Standart Eurobarometers 1997-2000-2003, Report for the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, Nijmegen Institute for Social and Cultural Research.

⁶ Majorities's attitudes towards minorities in European Union Member States – Results from the European Social Survey, 2009, Report for the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, Nijmegen Institute for Social and Cultural Research.

απειλείται από την παρουσία των μειονοτικών αυτών ομάδων με το ελληνικό ποσοστό ανασφάλειας να είναι υψηλότερο (διπλάσιο) του μέσου ευρωπαϊκού. Συμπερασματικά, η πλειονότητα των Ελλήνων πολιτών θεωρεί ότι η είσοδος και η παρουσία των μεταναστών στη χώρα αποτελεί μια συνεχή απειλή για τους πολίτες και την ποιότητα ζωής στην Ελλάδα.

Οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα εστιάζουν και αυτές στο ζήτημα του ρατσισμού και της ξενοφοβίας, σύμφωνα με το πρότυπο που καθιέρωσαν οι σχετικές έρευνες του Ευρωβαρόμετρου. Ένα μειονέκτημα των παραπάνω ερευνών είναι ότι έχουν διερευνητικό χαρακτήρα, γι αυτό και επιλέγουν δείγματα ευκολίας, που δεν επιτρέπουν γενικεύσεις. Από αυτές θα γίνει μια συνοπτική αναφορά στην έρευνα των Φραγκουδάκη και Δραγώνα (1997), καθώς το δείγμα της αποτέλεσαν εκπαιδευτικοί Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Η πλειονότητα, λοιπόν, των εκπαιδευτικών της παραπάνω έρευνας χαρακτηρίζεται από ξενοφοβικές και στεροτυπικές στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες, θεωρώντας την παρουσία τους απειλητική. Πιο συγκεκριμένα, η πλειονότητα αυτών δεν βλέπει να υπάρχει καμία θετική συνέπεια από την είσοδο στη χώρα μεταναστών ή προσφύγων, ενώ φαίνεται να αντιμετωπίζουν τη μετανάστευση ως προβληματική κατάσταση με απόλυτα αρνητικές συνέπειες για την Ελλάδα.

Από μια ακόμη πανελλαδική έρευνα σε μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου, στους καθηγητές και τους γονείς αυτών, που μεταξύ άλλων μελετούσε και τις στάσεις σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες φάνηκαν οι ξενοφοβικές τους στάσεις. Αν και η πλειονότητα δήλωσε ότι δεν ενοχλείται από την παρουσία των ξένων, ωστόσο θεωρούν αρνητική την παρουσία τους (Χαραλάμπης, 2000).

Σε γενικές γραμμές βάσει των παραπάνω ερευνών σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο φαίνεται ότι τα επίπεδα ξеноφοβίας στην Ελλάδα είναι από τα υψηλότερα στην Ευρώπη.

Αξίζει να αναφερθεί και μια έρευνα, που πραγματοποιήθηκε τηλεφωνικά σε διάφορες χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, σε δείγμα από 15 ετών και άνω, η οποία κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι Ευρωπαίοι δεν έχουν ιδιαίτερες αντιμεταναστευτικές απόψεις. Θεωρούν, ωστόσο, ότι οι μετανάστες έχουν αρνητικές επιδράσεις στην εγκληματικότητα και στον πολιτιστικό τομέα. Οι στάσεις σχετικά με τους μετανάστες φάνηκε να μη συσχετίζεται με δημογραφικούς παράγοντες ούτε με τις οικονομικές συνθήκες των χωρών, αλλά με ατομικούς παράγοντες, όπως με την πολιτισμική και εθνική ταυτότητα, το οικονομικό άγχος και τη συμμετοχή σε κοινωνικές ομάδες και δίκτυα, που προωθούν μια συγκεκριμένη εικόνα για τους μετανάστες. Από τα ευρήματα φάνηκε, επίσης, ότι οι γηγενείς αντιμετωπίζουν τους μετανάστες ως πολιτιστική απειλή, κάτι που σύμφωνα με τους ερευνητές οφείλεται σε βαθιά ριζωμένες πεποιθήσεις σχετικά με την πολιτιστική ενότητα και ομοιογένεια, που ως εκ τούτου δημιουργεί δισταγμό απέναντι στην πλήρη αποδοχή ανθρώπων με διαφορετικές πολιτισμικές καταβολές. Τέλος, οι στάσεις σχετικά με μετανάστες, φάνηκε να επηρεάζεται από τα μηνύματα των πολιτικών κάθε χώρας, αλλά και από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (Sides & Citrin, 2007).

Παράγοντες που επηρεάζουν τις στάσεις σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες

Οι στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες είναι το αποτέλεσμα ενός περίπλοκου συνδυασμού μιας σειράς ατομικών χαρακτηριστικών, καταστάσεων, αξιών και του εξωτερικού περιβάλλοντος (Scheve & Slaughter, 2001). Οι κατηγορίες στις οποίες ομαδοποιούνται οι παραπάνω παράγοντες είναι οι εξής:

δημογραφικά χαρακτηριστικά (π.χ. φύλο, ηλικία, εθνικότητα), οικονομικά (π.χ. εισόδημα), κοινωνικά και πολιτισμικά (π.χ. θρησκεία, τρόπος ζωής, πηγές πληροφόρησης), ψυχολογικά (π.χ. τύπος προσωπικότητας), πολιτικά (π.χ. ακροδεξιές ιδεολογίες) και γεωγραφικά (τόπος κατοικίας, εγγύτητα σε μειονοτικές ομάδες) (Crawley, 2005). Σύμφωνα με άλλους οι στάσεις σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες είναι συνάρτηση οικονομικών και κοινωνικοπολιτισμικών παραγόντων με την ανάδειξη της υπεροχής άλλοτε των οικονομικών και άλλοτε των κοινωνικών παραγόντων (Mayda, 2006. O' Rourke & Sinnott, 2004).

Αναφορικά με το φύλο τα αποτελέσματα των ερευνών είναι συχνά αντιφατικά. Δύο έρευνες σε φοιτητές στη Σουηδία έδειξαν ότι οι άνδρες υιοθετούσαν περισσότερο αρνητικές στάσεις σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες (Akrami, Ekehammar & Araya, 2000). Σε παρόμοια αποτελέσματα κατέληξε και έρευνα των Aalberg, Iyengar & Messing (2012) σε αντίθεση με την έρευνα της Mayda (2006) σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες υιοθετούν πιο αρνητική στάση από ό,τι οι άνδρες. Τέλος, το φύλο δεν φάνηκε να αποτελεί διαφοροποιητικό παράγοντα διαμόρφωσης στάσεων σε έρευνα των Ward & Masgoret (2008).

Η ηλικία φαίνεται να διαδραματίζει και αυτή με τη σειρά της σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των στάσεων. Έτσι, οι μεγαλύτεροι σε ηλικία άνθρωποι, καθώς και όσοι έχουν «εκτεθεί» σε μειονότητες σε μεγαλύτερη ηλικία τείνουν να είναι περισσότερο αρνητικοί (Dustmann & Preston, 2001). Ωστόσο, σε νεότερη έρευνα φάνηκε πως άτομα από 15 έως 18 ετών υιοθετούν περισσότερο αρνητικές στάσεις συγκριτικά με τις άλλες ηλικιακές ομάδες (Keating, Kear, Benton, Mundy & Lopes, 2010, στο Crawley, Drinkwater & Kauser, 2013).

Το μορφωτικό επίπεδο αποτελεί έναν από τους πιο ισχυρούς προβλεπτικούς παράγοντες διαμόρφωσης των στάσεων (Coenders & Schnepers, 2003. Lancee &

Sarrasin, 2015. Schmuck & Matthes, 2015). Βάσει ερευνών οι απόφοιτοι Πανεπιστημίου έχουν χαμηλότερα επίπεδα εθνοκεντρισμού και δείχνουν μεγαλύτερη ανοχή στη διαφορετικότητα (Card, Dustmann & Preston, 2012). Η ισχυρή αυτή σύνδεση μεταξύ υψηλότερου μορφωτικού επιπέδου και περισσότερο θετικών στάσεων σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες αποδεικνύεται και από άλλες έρευνες (Dustmann & Preston, 2001. Ford, Morrell, & Health, 2012, στο Crawley et al., 2013). Τέλος, το χαμηλό μορφωτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο φαίνεται να συνδέεται με έλλειψη φιλελεύθερων απόψεων και κατά συνέπεια με υιοθέτηση εχθρικών και αρνητικών στάσεων (Raijman & Semyonov, 2004). Τα άτομα με χαμηλό εισόδημα και κοινωνική θέση είναι πιο πιθανό να νιώθουν ότι απειλούνται από την παρουσία ξένων και ως εκ τούτου να υιοθετούν πιο αρνητικές και εχθρικές στάσεις (Raijman, Semyonov & Schmidt, 2003. Semyonov, Raijman & Gorodzeisky, 2006. Semyonov, Raijman & Yom-Tov, 2002).

Αναφορικά με τους γεωγραφικούς παράγοντες φαίνεται πως τόσο ο τόπος προέλευσης των μειονοτικών ομάδων όσο και ο τόπος διαμονής των γηγενών φαίνεται να συνδέονται με τις στάσεις. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται πως οι στάσεις είναι περισσότερο αρνητικές στην περίπτωση που οι μετανάστες προέρχονται από χώρες του Τρίτου Κόσμου από ό,τι αν προέρχονται από ανεπτυγμένες (Echabe & Castro, 1996). Από την άλλη, φαίνεται πως όσοι κατοικούν σε περιοχή με μακραίωνη ιστορία μετανάστευσης και με διαφορετικές εθνικότητες είναι πιο θετικοί συγκριτικά με όσους ζουν σε περιοχές με μεγαλύτερη εθνική ομοιογένεια και στις οποίες η μετανάστευση και η προσφυγιά αποτελεί πρόσφατο φαινόμενο (Valentine & McDonald, 2004).

Για τους ψυχολογικούς παράγοντες και πιο συγκεκριμένα για τον ρόλο της προσωπικότητας στην υιοθέτηση θετικών ή αρνητικών στάσεων θα γίνει εκτενής

αναφορά στο επόμενο κεφάλαιο, ενώ, αν και οι ανθρώπινες αξίες θεωρούνται βασικός παράγοντας διαμόρφωσης στάσεων και αντιλήψεων, λίγες έρευνες έχουν ασχοληθεί με τη συσχέτιση των δύο αυτών μεταβλητών (Davidov, Schmidt & Schwartz, 2008).

Η αύξηση του αριθμού των μεταναστών, καθώς και η εσφαλμένη πληροφόρηση αναφορικά με το ζήτημα της μετανάστευσης συμβάλλει στη δημιουργία περισσότερο αρνητικών στάσεων (Alba, Rumbaut & Marotz, 2005). Συναφής με τα παραπάνω είναι και η έρευνα του Teun Van Dijk (1992) αναφορικά με τον ρόλο των Μ.Μ.Ε. στην αναπαραγωγή της εθνικής ανισότητας. Σύμφωνα με την παραπάνω έρευνα τα θέματα, που συναντάμε στα Μ.Μ.Ε. αναφορικά με τους μετανάστες, αφορούν στην αύξηση του αριθμού τους, στις πολιτικές για τη μετανάστευση που επιτρέπουν αυτήν την αύξηση, στις πολιτισμικές διαφορές τους από «εμάς», στη βία, στην πορνεία και στα ναρκωτικά που υποτίθεται πως συνδέονται μαζί τους. Απόρροια αυτής της αναπαραγωγής αρνητικών θεμάτων είναι η υιοθέτηση αρνητικών στάσεων και αντιλήψεων. Συχνά η έλλειψη επίσημων στοιχείων αναφορικά με τον αριθμό των μεταναστών οδηγεί σε υπερεκτίμηση του αριθμού αυτών με αποτέλεσμα την ενίσχυση του αισθήματος απειλής, που απορρέει από την παρουσία τους (Citrin & Sides, 2004).

Ο υψηλός βαθμός θρησκευτικότητας φαίνεται να συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την προκατάληψη και τις αρνητικές στάσεις σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες, καθώς τα άτομα με ισχυρές θρησκευτικές πεποιθήσεις ενδέχεται να αντιλαμβάνονται ως απειλή μέλη εξωομάδων με διαφορετική θρησκεία (Bansak, Hainmueller & Hangartner, 2016).

Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των στάσεων φαίνεται να διαδραματίζει και ο εθνοκεντρισμός. Φαίνεται, λοιπόν, πως τα υψηλά επίπεδα εθνοκεντρισμού συνδέονται με αρνητικές στάσεις σχετικά με μειονοτικές ομάδες (Hainmueller &

Hopkins, 2015. Valentino, Brader & Jardina, 2013), χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει πως ο εθνοκεντρισμός συνεπάγεται αρνητική στάση σχετικά με την εξωομάδα και θετική σχετικά με την εσωομάδα (Bizumic, Duckitt, Popadic, Dru & Krauss, 2009). Επιπροσθέτως, το χαμηλότερο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο φαίνεται να συνδέεται με μεγαλύτερα ποσοστά εθνοκεντρισμού (Berry, Kalin & Taylor, 1980, στο Smith & Bond, 2005).

Η συσχέτιση των πολιτικών πεποιθήσεων με τις στάσεις αποτέλεσε με τη σειρά του αντικείμενο ερευνών. Πιο συγκεκριμένα, άτομα με φιλελεύθερες πολιτικές απόψεις φαίνεται να έχουν πιο θετικές στάσεις συγκριτικά με υποστηρικτές δεξιών κομμάτων, οι οποίοι υιοθετούν περισσότερο αρνητικές απόψεις και στάσεις (Baur, Green & Helbling, 2016. Wood & Miller, 2016). Από την άλλη, η έλλειψη εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση και τους θεσμούς φαίνεται να οδηγεί σε αρνητικές στάσεις.

Επιπροσθέτως, τόσο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των γηγενών και των ερωτώμενων στις έρευνες αναφορικά με τις στάσεις όσο και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών ομάδων, που δέχεται η χώρα υποδοχής συμβάλλουν στην υιοθέτηση θετικών ή αρνητικών στάσεων (Card et al., 2012).

Οι κλασικές θεωρίες της κοινωνικής ψυχολογίας δίνουν έμφαση στον ρόλο της απειλής και του ανταγωνισμού, προκειμένου να προβλέψουν τις στάσεις μεταξύ των ομάδων (Le Vine & Campbell, 1972, στο Ward & Masgoret, 2006). Σύμφωνα με τους Stephan & Stephan (2000, στο Χρυσόχοου, 2011) υπάρχει ένα συνολικό μοντέλο για την απειλή, σύμφωνα με το οποίο οι στάσεις σχετικά με τις εξωομάδες καθορίζονται από δύο τύπους απειλής (συμβολική και ρεαλιστική), από το αίσθημα του διομαδικού άγχους και από τα αρνητικά στερεότυπα.

Η ρεαλιστική απειλή αναφέρεται σε απειλές προς την ίδια την ύπαρξη της ενδοομάδας, προς την πολιτική και οικονομική της δύναμη, προς τη φυσική ή υλική ευημερία της (Χρυσόχου, 2011). Άλλωστε, συχνά οι μετανάστες έχουν κατηγορηθεί ως υπαίτιοι για μια σειρά κοινωνικών προβλημάτων μεταξύ των οποίων η ανεργία και η εγκληματικότητα (Dancygier & Donnelly, 2013). Από την άλλη πλευρά, η συμβολική απειλή αναφέρεται στις απειλές προς την κοσμοθεωρία της ενδοομάδας, δηλαδή προς τα ήθη, τις αξίες, τα πρότυπα και τις πεποιθήσεις της (Χρυσόχου, 2011). Για παράδειγμα, η χρήση διαφορετικής γλώσσας εκ μέρους των προσφύγων και των μεταναστών μπορεί ενδεχομένως να δημιουργήσει στους γηγενείς μια αίσθηση απειλής σε βάρος της εθνικής τους γλώσσας και κατ' επέκταση της εθνικής τους ταυτότητας (Hainmueller & Hopkins, 2015).

Το διομαδικό άγχος αναφέρεται στο αίσθημα της προσωπικής απειλής κατά τη διάρκεια των διομαδικών αλληλεπιδράσεων, το οποίο οφείλεται στην ανησυχία του ατόμου ότι θα νιώσει αμηχανία ή θα γελοιοποιηθεί. Επίσης, και η ύπαρξη αρνητικών στερεοτύπων για την εξωομάδα γεννά αρνητικές προσδοκίες για την αλληλεπίδραση μαζί της και ως εκ τούτου προκαλεί αισθήματα απειλής και αρνητικές στάσεις (Χρυσόχου, 2011).

Πέρα από τα παραπάνω τέσσερα βασικά είδη απειλών, σύμφωνα με το παραπάνω μοντέλο των Stephan & Stephan (2000, στο Χρυσόχου, 2011) οι άνθρωποι νιώθουν περισσότερο απειλούμενοι και συνεπώς υιοθετούν πιο αρνητικές στάσεις σχετικά με τις εξωομάδες όσο λιγότερο γνωρίζουν για την εξωομάδα, όσο περισσότερο ταυτίζονται με την ενδοομάδα τους, όσο μεγαλύτερη προσωπική σημασία έχουν για αυτούς τα θέματα ή οι πολιτικές, αν οι δύο ομάδες έχουν προηγούμενο ιστορικό συγκρούσεων μεταξύ τους και αν

υπάρχει επαφή μεταξύ τους. Αναφορικά με την επαφή τα αποτελέσματα των ερευνών είναι αντιφατικά. Κάποιες έρευνες υποστηρίζουν ότι η διομαδική επαφή λειτουργεί θετικά ως προς τη μείωση των προκαταλήψεων (Noll, Poppe & Verkuyten, 2010), ενώ άλλες ότι η επαφή αυτή αυξάνει την ένταση μεταξύ των ομάδων (Barlow, Paolini, Pedersen, Hornsey, Radke, Harwood & Sibley, 2012. Kentmen – Cin & Erisen, 2017).

Τριγωνική θεωρία της δομής του μίσους (Triangular theory of the structure of hate)

Μια από τις κλίμακες του ερωτηματολογίου, που χρησιμοποιήθηκε για την παρούσα έρευνα, βασίζεται στην τριγωνική θεωρία της δομής του μίσους, σύμφωνα με την οποία το μίσος είναι ο συνδυασμός του θυμού, της απέχθειας και της περιφρόνησης. Ως εκ τούτου, κρίνεται σκόπιμο και απαραίτητο να γίνει μια αναφορά στην παραπάνω θεωρία.

Πιο αναλυτικά βάσει της παραπάνω θεωρίας το μίσος αποτελείται από τρεις διαστάσεις, από την άρνηση της εγγύτητας (Negation of Intimacy), από την εμπάθεια (Passion) και από τη δέσμευση (Commitment) (Sternberg & Sternberg, 2012).

Η πρώτη διάσταση εκφράζεται μέσω της αποστροφής και της απέχθειας απέναντι στο αντικείμενο του μίσους. Το άτομο απομακρύνεται από αυτό το αντικείμενο ως αποτέλεσμα των ενεργειών και των χαρακτηριστικών είτε του αντικειμένου είτε της ομάδας στην οποία ανήκει. Η δεύτερη διάσταση εκφράζεται μέσω του θυμού και του φόβου. Με λίγα λόγια, το άτομο εκδηλώνει το μίσος του με θυμό ή φόβο ως αντίδραση σε μια απειλή. Και οι δύο συμπεριφορικές αντιδράσεις είναι εξίσου πιθανές με τη διαφορά ότι ο θυμός συχνά οδηγεί στην προσέγγιση, ενώ ο φόβος στην αποφυγή του αντικειμένου του μίσους. Τέλος, η τρίτη διάσταση

εκφράζεται μέσω της περιφρόνησης. Το άτομο υποτιμά το αντικείμενο συχνά θεωρώντας το ανάξιο της συμπάθειας ή κατώτερο, ενώ η διάσταση αυτή φαίνεται να είναι το αποτέλεσμα προπαγάνδας εκ μέρους μιας μεγαλύτερης ομάδας (Merrick, 2017).

Άγχος

Στο πρώτο κεφάλαιο ειπώθηκε ότι η μετανάστευση αποτελεί ένα φαινόμενο με διαχρονική και παγκόσμια εμβέλεια, βασικό χαρακτηριστικό του οποίου είναι η κινητικότητα ατόμων ή ομάδων. Οι έννοιες της παγκοσμιότητας, της ομάδας, αλλά και της κινητικότητας με την έννοια της δράσης και της περιπέτειας ισχύουν και στην περίπτωση του άγχους, όπως αποδόθηκε με επιγραμματική σαφήνεια μέσα από τα λόγια του Denis Leigh την περίοδο που ήταν γενικός γραμματέας της παγκόσμιας ψυχιατρικής εταιρείας. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτόν «το άγχος είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο και αποτελεί μέρος της περιπέτειας του ανθρώπου μέσα σε έναν κόσμο γεμάτο κινδύνους, στον οποίο δεν μπορεί να ζήσει κανείς χωρίς να αγωνίζεται κατά του εξωτερικού και του εσωτερικού περιβάλλοντος. Για να προστατευτεί από αυτό, ο άνθρωπος δημιούργησε τόσες θρησκείες, τόσες φυλετικές οργανώσεις, τόσες κοινωνικές, επαγγελματικές, πολιτικές ή οικογενειακές ομάδες».

Οι περισσότερες έρευνες αναφορικά με το άγχος και τη μετανάστευση κάνουν λόγο για το άγχος, που βιώνουν οι μετανάστες και οι πρόσφυγες χρησιμοποιώντας τη φράση πολιτισμικό σοκ (Oberg, 1960, στο Lina & Setiawan, 2017). Ωστόσο, η έννοια αυτή χαρακτηρίστηκε μονόπλευρη, καθώς με αυτόν τον τρόπο φαίνεται ότι επιβαρύνονται μόνο οι μετανάστες (Χρυσόχου, 2005), ενώ στην πραγματικότητα το επιπολιτισμικό στρες αφορά και στους γηγενείς, και αναφέρεται τόσο στις ψυχολογικές όσο και στις βιολογικές αντιδράσεις του ατόμου απέναντι σε

στρεσογόνες καταστάσεις και γεγονότα κατά τη διεργασία του επιπολιτισμού (Berry, 2001).

Το άγχος των γηγενών απέναντι σε πρόσφυγες και μετανάστες δεν έχει μελετηθεί τόσο. Και στην περίπτωση αυτή πρόκειται για ένα φαινόμενο κοινωνικοπολιτικό, δυναμικό και πολύπλοκο, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την άνοδο των λαϊκίστικων και ακροδεξιών κομμάτων σε ολόκληρη την Ευρώπη. Το άγχος απέναντι σε αυτές τις ομάδες δεν είναι μια αναπόφευκτη, αυτόματη ή καθολική δημόσια αντίδραση. Τα αίτια του άγχους και της ανησυχίας αυτής είναι πολύπλοκα και εξαιρετικά δυναμικά. Το μέγεθος, η σύνθεση και η μορφή των σημερινών μεταναστευτικών ροών συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στις παραπάνω ανησυχίες.

Ωστόσο, η μετανάστευση από μόνη της δεν είναι καθόλου το μοναδικό ή το βασικό αίτιο της ευρύτερης κοινωνικής ανησυχίας. Δεν είναι δηλαδή μόνο τα παραπάνω χαρακτηριστικά των ροών που καθορίζουν εάν θα προκαλέσουν άγχος ή θα γίνουν αποδεκτά στους γηγενείς. Οι παράγοντες αυτής της ανησυχίας έχουν τις ρίζες τους στο παγκόσμιο, εθνικό και τοπικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα αυτή. Οι συγκεκριμένες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες μπορεί να έχουν ήδη βάλει τους σπόρους της απογοήτευσης και είναι εξίσου σημαντικές. Ο τρόπος με τον οποίο οι κυβερνήσεις διαχειρίζονται τις ευρύτερες ανησυχίες σχετικά με την κοινωνική αλλαγή, τις οικονομικές ευκαιρίες και τα ζητήματα ασφαλείας, που συνοδεύουν τις ροές αυτές, μπορούν να διαμορφώσουν τόσο το δημόσιο άγχος απέναντι στους μετανάστες όσο και το επίπεδο εμπιστοσύνης που έχει το κοινό στην ικανότητα της κυβέρνησης να διαχειρίζεται τα θέματα αναφορικά με τη μετανάστευση. Συνεπώς, έχει μεγάλη σημασία το πώς οι κυβερνήσεις χειρίζονται τα θέματα της μετανάστευσης και εάν είναι σε θέση να διατηρήσουν την εμπιστοσύνη του κοινού στη διαχείρισή της. Αυτό διαφοροποιεί τις χώρες που απλώς επιβιώνουν

από κρίσεις και εκείνες που είναι σε θέση να διαχειριστούν αποτελεσματικά τις κρίσεις και να τις μετατρέψουν σε ευκαιρίες.

Για το πώς και το εάν το άγχος προδιάθεσης συνδέεται με τις στάσεις σχετικά με τις μεταναστευτικές και προσφυγικές ομάδες, που αποτελεί και βασικό κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, θα γίνει λόγος παρακάτω, αφού προηγουμένως γίνει μια σύντομη αναφορά στην έννοια του άγχους γενικώς και του άγχους προδιάθεσης ειδικώς.

Ορισμός του άγχους

Μέχρι το 1950 υπήρξε περιορισμένη έρευνα αναφορικά με το άγχος (Spielberger, 1966, στο Mitrousi Travlos, Koukia & Zyga, 2013). Ωστόσο, τα τελευταία περίπου εξήντα χρόνια πραγματοποιήθηκαν πολλές κλινικές έρευνες του άγχους, η μελέτη του οποίου καθίσταται δύσκολη λόγω της πολυπλοκότητας του φαινομένου, της ασάφειας στους ορισμούς του και της έλλειψης των κατάλληλων ψυχομετρικών κλιμάκων για την αξιολόγησή του.

Πρώτος ο Freud (1926, στο Mitrousi, Travlos, Koukia & Zyga, 2013) υποστήριξε ότι το άγχος διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικότητας και στην αιτιολόγηση των ψυχονευρωτικών και ψυχοσωματικών διαταραχών. Για τον ίδιο το άγχος είναι κάτι που μπορείς να αισθανθείς, μια ανταπόκριση στην παρουσία κινδύνου –είτε από το εξωτερικό περιβάλλον είτε από εσωτερικά συναισθήματα ή σκέψεις - που προκαλεί μια δυσάρεστη συγκινησιακή αντίδραση και χρησιμεύει, προκειμένου να προειδοποιήσει το άτομο ότι κάποιο είδος προσαρμογής είναι απαραίτητο.

Στο πλαίσιο των θεωριών της προσωπικότητας έχουν αναπτυχθεί διάφορες θεωρίες αναφορικά με την έννοια του άγχους, η ανάλυση των οποίων δεν εντάσσεται

στο πλαίσιο και τους σκοπούς της παρούσας εργασίας. Ωστόσο, στη συνέχεια θα γίνει μια εκτενής αναφορά στη θεωρία του Spielberger, το ερωτηματολόγιο του οποίου χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία προκειμένου να αξιολογηθεί το άγχος προδιάθεσης του δείγματος.

Εν συντομία, το άγχος αποτελεί ένα λειτουργικό συναίσθημα, το οποίο διευκολύνει τον άνθρωπο στην αντιμετώπιση προκλήσεων, θέτοντας τον οργανισμό σε κατάσταση ετοιμότητας και εγρήγορσης. Υπό αυτήν την έννοια αποτελεί φυσιολογικό στοιχείο της αναπτυξιακής πορείας προς την αυτονομία του ατόμου.

Από την άλλη πλευρά, όταν το συγκεκριμένο συναίσθημα γίνεται υπερβολικό σε ένταση, δυσανάλογο προς το ερέθισμα που το προκαλεί και χρόνιο, τότε παρεμποδίζει την ομαλή προσαρμογή του ατόμου, θεωρείται παθολογικό και ενδεχομένως αποτελεί ένδειξη κάποιας αγχώδους διαταραχής (APA, 2004). Το άγχος, λοιπόν, αποτελεί μια αρνητική συναισθηματική κατάσταση απέναντι σε ένα αντικείμενο, μια κατάσταση, μια δραστηριότητα. Πρόκειται για μια σύνθετη εμπειρία, που εμπεριέχει γνωστικά γνωρίσματα, ψυχικά και σωματικά συμπτώματα, υπερδιέγερση, αλλά και συμπεριφορικές εκδηλώσεις. Διαφέρει δε από τον φόβο ως προς το ότι το άγχος εκδηλώνεται, χωρίς την ύπαρξη φανεράς εξωτερικής απειλής, αν και το άτομο νιώθει να απειλείται. Ωστόσο, συχνά οι δύο αυτοί όροι υιοθετούνται αδιακρίτως και χρησιμοποιούνται ως συνώνυμοι (Chaiyawat & Jezewski, 2006). Το θέμα της απειλής, για το οποίο έγινε λόγος στο κεφάλαιο των στάσεων, έχει μελετηθεί από τους κοινωνικούς ψυχολόγους στο πλαίσιο της έννοιας της ταυτότητας. Τα άτομα, που συνήθως υιοθετούν αρνητικές στάσεις σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες νιώθουν μεταξύ άλλων να απειλείται η ταυτότητά τους. Και ένας από τους λόγους, που ένα άτομο ενδέχεται να βιώνει απειλή εναντίον της

ταυτότητάς του είναι, όταν δεν μπορεί να έχει ένα θετικό αίσθημα για τον εαυτό του (Tajfel & Turner, 1979, στο Lalonde, Taylor & Moghaddam, 1992).

Η θεωρία του άγχους κατάστασης και του άγχους προδιάθεσης

Ο Spielberger (1972) χρησιμοποίησε τον όρο stress, για να περιγράψει μια σύνθετη ψυχοβιολογική διεργασία, η οποία αποτελείται από τρεις φάσεις. Η διεργασία αυτή προκαλείται από ένα στρεσογόνο ερέθισμα (stressor) ή κατάσταση, το οποίο δυνητικά είναι επιζήμιο ή επικίνδυνο. Ενέχει, δηλαδή, κάποιο βαθμό σωματικού ή ψυχικού κινδύνου. Αν αυτό το στρεσογόνο ερέθισμα ερμηνευθεί ως επικίνδυνο ή απειλητικό, τότε θα εκδηλωθεί μια αντίδραση άγχους.

Με τον όρο άγχος αναφερόμαστε σε δύο σχετικές, αλλά διαφορετικές δομές. Το άγχος, δηλαδή, χρησιμοποιείται αφενός, για να περιγράψει μια δυσάρεστη συναισθηματική κατάσταση σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, αφετέρου ως χαρακτηριστικό της προσωπικότητας, για να περιγράψει σχετικά σταθερές ατομικές διαφορές.

Η πρώτη δομή του άγχους ονομάστηκε άγχος κατάστασης (A- state) ή παροδικό άγχος και αναφέρεται σε μια παροδική συναισθηματική κατάσταση του ατόμου που ποικίλλει σε ένταση και διακυμαίνεται στον χρόνο. Χαρακτηρίζεται από υποκειμενικά, συνειδητά συναισθήματα έντασης ή φόβου, καθώς και από διέγερση του αυτόνομου νευρικού συστήματος. Οι συνθήκες που εκλαμβάνονται από το άτομο ως επικίνδυνες ή απειλητικές προκαλούν υψηλότερα επίπεδα άγχους κατάστασης από ό,τι οι συνθήκες που δεν θεωρούνται απειλητικές (Spielberger, 1972).

Το άγχος προδιάθεσης ή μόνιμο άγχος (A- trait) αναφέρεται στη δεύτερη δομή του άγχους. Το άγχος αυτό αφορά σε σχετικά σταθερές ατομικές διαφορές στη ροπή προς το άγχος. Αφορά, δηλαδή, στις διαφορές μεταξύ των ανθρώπων ως προς την

τάση ή την επίκτητη προδιάθεσή τους να αντιλαμβάνονται αγχογόνες καταστάσεις ως απειλητικές ή επικίνδυνες και να ανταποκρίνονται σε τέτοιες καταστάσεις με διακυμάνσεις στην ένταση του άγχους κατάστασης, δυσανάλογες προς το μέγεθος του πραγματικού κινδύνου. Το άγχος προδιάθεσης, επίσης, αντανακλά τις ατομικές διαφορές στη συχνότητα και την ένταση με την οποία το άγχος αυτό εκδηλώθηκε στο παρελθόν και στην πιθανότητα να βιωθεί στο μέλλον (Spielberger, 1972). Οι εμπειρίες της παιδικής ηλικίας και οι σχέσεις γονέων - παιδιού, που συνδέονται με απόρριψη, καθώς και οι αρνητικές αξιολογήσεις από τους δασκάλους και τους συνομηλίκους θεωρούνται ιδιαίτερος σημαντικές για τον καθορισμό του άγχους προδιάθεσης (Perdue & Spielberger, 1966).

Βάσει των παραπάνω το μόνιμο άγχος είναι η μαθημένη συμπεριφορική προδιάθεση να αντιλαμβάνεται το άτομο τις αντικειμενικά μη απειλητικές καταστάσεις ως απειλητικές και να αντιδρά σε αυτές με άγχος δυσανάλογο της έντασης ή του μεγέθους του αντικειμενικού κινδύνου. Από την άλλη το παροδικό άγχος χαρακτηρίζεται από αισθήματα έντασης και ανησυχίας, τα οποία συνοδεύονται ή συσχετίζονται με την ενεργοποίηση ή τη διεγέρση του αυτόνομου νευρικού συστήματος. Τα άτομα που χαρακτηρίζονται από υψηλό μόνιμο άγχος είτε αντιλαμβάνονται περισσότερες καταστάσεις ως απειλητικές είτε αντιδρούν στις απειλητικές καταστάσεις με υψηλότερα επίπεδα άγχους κατάστασης είτε και τα δύο παραπάνω (Martens, Vealey & Burton, 1990).

Η κλίμακα άγχους του Spielberger (STAI)

Η κλίμακα άγχους του Spielberger (STAI) είναι ένα αξιόπιστο και έγκυρο εργαλείο, το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί εκτενώς τόσο σε ερευνητικό επίπεδο όσο και σε κλινική πρακτική. Η δημιουργία της συγκεκριμένης κλίμακας ξεκίνησε το 1964

από τους Spielberger και Gorsuch, ενώ η μορφή STAI X εκδόθηκε το 1970. Το 1979 ξεκίνησε η αναθεώρηση της κλίμακας και τελικά το 1985 εκδόθηκε η μορφή STAI Y (Fountoulakis, Papadopoulou, Kleanthous, Papadopoulou, Bizeni, Nimatoudis, Iacovides & Kaprinis, 2006).

Η κλίμακα άγχους του Spielberger (1983) αποτελείται από 40 διαπιστώσεις, οι οποίες αφορούν σε δύο υποκλίμακες. Η πρώτη αφορά στη συναισθηματική κατάσταση του ερωτώμενου κατά τη χρονική στιγμή συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου (δηλαδή αφορά στο παροδικό άγχος ως αποτέλεσμα της παρούσας κατάστασης). Η δεύτερη αφορά στη συναισθηματική κατάσταση του ατόμου γενικότερα (δηλαδή αφορά στο μόνιμο άγχος ως χαρακτηριστικό της προσωπικότητας). Η αξιολόγηση πραγματοποιείται σύμφωνα με την αντιπροσωπευτικότητα του περιεχομένου των προτάσεων για τον ερωτώμενο στη βάση μιας πεντάβαθμης κλίμακας τύπου Likert. Το ερωτηματολόγιο έχει μεταφραστεί και προσαρμοστεί στον ελληνικό πληθυσμό και παρουσιάζει επαρκή εγκυρότητα εννοιολογικής κατασκευής, αλλά και ικανοποιητική αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας και επαναληπτικών μετρήσεων (Αναγνωστοπούλου, 2002).

Εμπειρικές μελέτες σχετικά με το άγχος, την προσωπικότητα και τις στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες

Ειπώθηκε στο κεφάλαιο των στάσεων ότι οι προκαταλήψεις είναι στάσεις. Η κοινωνικο - ψυχολογική κατανόηση της προκατάληψης έχει συνδεθεί με τρεις διαφορετικές θεωρητικές οπτικές: την κοινωνιογνωστική, την ψυχοδυναμική και την κοινωνικο - κονστρουξιονιστική. Η ψυχοδυναμική προσέγγιση εντοπίζει τις ρίζες της προκατάληψης στον τύπο προσωπικότητας των ανθρώπων. Αυτή η προσέγγιση εστιάζει στις ατομικές διαφορές και την προσωπικότητα, δηλαδή προσπαθεί να

εξηγήσει για ποιους λόγους μερικοί άνθρωποι είναι περισσότερο ευαίσθητοι στην ανάπτυξη προκαταλήψεων από ό,τι κάποιοι άλλοι. Αυτού του είδους οι προσεγγίσεις έχουν δεχθεί αρνητικές κριτικές, καθώς δεν λαμβάνουν υπόψιν τους το κοινωνικό πλαίσιο (Χρυσόχου, 2005).

Δεν υπάρχει κάποια έρευνα, η οποία να εστιάζει στη συσχέτιση του άγχους, είτε του παροδικού είτε του μόνιμου, με την υιοθέτηση αρνητικών ή θετικών στάσεων σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες. Υπάρχουν, ωστόσο έρευνες, οι οποίες εστιάζουν στη συσχέτιση χαρακτηριστικών και τύπων της προσωπικότητας με την ανάπτυξη προκαταλήψεων, στάσεων και ρατσισμού σχετικά με τις παραπάνω ομάδες. Στους τύπους αυτούς της προσωπικότητας ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά είναι το άγχος.

Χαρακτηριστικά προσωπικότητας, ιδεολογικοί προσανατολισμοί, όπως ο αυταρχισμός, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, το άγχος, η προσλαμβανόμενη απειλή, η ευαισθησία, οι γνωστικές ικανότητες, το στυλ κάθε ατόμου είναι κάποιοι από τους παράγοντες, που έχουν εμπλακεί στην ερμηνεία της προκατάληψης (Gallego & Pardos-Prado, 2013).

Οι ατομικές διαφορές συνεπώς επηρεάζουν ένα ευρύ φάσμα της κοινωνικής ζωής, αλλά και τις αλληλεπιδράσεις, τις στάσεις και τις αντιλήψεις σχετικά με άλλες ομάδες. Οι άνθρωποι, δηλαδή, διαφέρουν στις πεποιθήσεις, τα άγχη, τις ανησυχίες, τις ιδεολογίες, τις γνωστικές ικανότητες, τις αξίες, και αυτές τις διαφορές τις μεταφέρουν και στη σχέση με τις άλλες ομάδες.

Μια πλήρης κατανόηση της φύσης των στάσεων και προκαταλήψεων σχετικά με άλλες ομάδες γενικώς λαμβάνει υπόψιν την προσωπικότητα, την κατάσταση και τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση.

Πολλές ερμηνείες έχουν προταθεί προκειμένου να απαντήσουν στο ερώτημα για ποιον λόγο κάποιοι άνθρωποι υιοθετούν περισσότερο αρνητικές στάσεις ή είναι περισσότερο προκατειλημμένοι έναντι άλλων (Duckitt, 1992), δύο εκ των οποίων είναι οι βασικότερες (Reynolds, Turner, Haslam & Ryan, 2001). Η μια υποστηρίζει ότι οι διαφορές οφείλονται στις διαφορές στην προσωπικότητα των ανθρώπων (ψυχολογία προσωπικότητας), ενώ η άλλη ότι οφείλονται στις διαφορές μεταξύ των μελών των ομάδων (κοινωνική ψυχολογία).

Μια από τις πρώτες συστηματικές εκφράσεις της πρώτης ερμηνείας φαίνεται στη θεωρία της αυταρχικής προσωπικότητας (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson & Sanford, 1950, στο Χρυσόχου, 2005), ενώ και ο Allport (1954, στο Χρυσόχου, 2005) μερικά χρόνια αργότερα μίλησε για την επίδραση της αυταρχικής προσωπικότητας στην προκατάληψη. Από την άλλη, κάποιες μεταβλητές, όπως η αυταρχική προσωπικότητα, ενδέχεται να αντιπροσωπεύει στην πραγματικότητα εκφράσεις ομαδικών αξιών και πεποιθήσεων (Reynolds, Turner, Haslam & Ryan, 2001).

Επιγραμματικά, σύμφωνα με τον Adorno και τους συνεργάτες του (1950, στο Wetherell, 2005) η αυταρχική προσωπικότητα με όρους ψυχοδυναμικούς θεωρείται ότι χαρακτηρίζεται από σαδιστικές και μαζοχιστικές τάσεις. Οι ισχυροί, αυστηροί γονείς, που συχνά δεν τηρούν με συνέπεια την πειθαρχία και αρέσκονται σε αυστηρές τιμωρίες, δημιουργούν παιδιά με ανασφάλεια και άγχος, που μαθαίνουν να υποτάσσονται στην εξουσία και φοβούνται να αντιδράσουν. Τέτοια παιδιά αναπτύσσουν μαζοχιστικές τάσεις και δουλοπρέπεια, καθώς υποτάσσονται στους γονείς. Τα κριτήρια των γονέων εσωτερικεύονται και έτσι αναπτύσσεται μια τιμωρητική συνείδηση και ένα αίσθημα ότι οι κοινωνικοί κανόνες θα πρέπει να τηρούνται αυστηρά. Το μοτίβο αυτό θα συνεχιστεί σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους,

καθώς άλλες εξουσιαστικές μορφές θα αντικαταστήσουν τους γονείς και θα επιδείξουν υπερβολική συμμόρφωση προς ηγέτες, που είναι συμβολικά εξίσου ισχυροί και τιμωρητικοί με τους γονείς. Η οργή και η εχθρότητα, που δεν μπόρεσε να ξεσπάσει απέναντι στους γονείς ή σε άλλες αναγνωρισμένες φιγούρες εξουσίας, μετατοπίζεται και προβάλλεται σε άλλους στόχους. Συνέπεια αυτών των πρακτικών είναι τα παιδιά στην ενήλικη ζωή τους να αναπτύξουν ένα τιμωρητικό υπereγώ και τη συσσωρευμένη τους εχθρότητα να την μετατοπίζουν σε ομάδες που θεωρούνται αδύναμες ή κατώτερες, όπως οι μειονοτικές. Επίσης, η επιλεκτική προσοχή, η στέρηση της γονικής αγάπης, οι τιμωρίες προκαλούν πολλά απωθημένα στην προσωπικότητα του παιδιού. Ως ενήλικα πλέον άτομα εκδηλώνουν έντονα συναισθήματα ανεπάρκειας, άγχους, κατωτερότητας και ανασφάλειας.

Ο Adorno και οι συνεργάτες του δεν υποστηρίζουν ότι αποκλειστικά οι πρακτικές ανατροφής των παιδιών γεννούν αυταρχικές, ρατσιστικές και φασιστικές ιδεολογίες. Για να γίνει μια κοινωνία φασιστική θα πρέπει να συνυπάρχουν και πολλοί άλλοι παράγοντες. Ωστόσο, η άποψή τους είναι ότι τα μοτίβα πρακτικών ανατροφής παιδιών συμβάλλουν σε υιοθέτηση κυρίαρχων στάσεων και φιλοσοφιών ζωής. Συνεπώς, σύμφωνα με την παραπάνω θεωρία της αυταρχικής προσωπικότητας υπάρχει σύνδεση ανάμεσα στο άγχος και την ανάπτυξη και υιοθέτηση αρνητικών στάσεων και προκαταλήψεων.

Σύμφωνα με άλλους αυτή η θεωρία έχει περιορισμένη ερευνητική ισχύ (Tajfel, 1981). Οι σύγχρονοι ψυχοδυναμικοί θεωρητικοί θα συμφωνούσαν ότι η έννοια του μοναδικού τύπου αυταρχικής προσωπικότητας, που προτάθηκε από τον Adorno και τους συνεργάτες του, είναι ιδιαίτερος καθολική και άκαμπτη, καθώς αφενός θολώνει τις πολλαπλές και σύνθετες συνδέσεις ανάμεσα στον εσωτερικό κόσμο του ατόμου και τον εξωτερικό κοινωνικό κόσμο, αφετέρου η έννοια αυτή

συνδέει στενά τον ρατσισμό και τις αρνητικές στάσεις με μια συγκεκριμένη μορφή ανατροφής παιδιών (Wetherell, 2005).

Η σπουδαιότητα της ψυχοδυναμικής διάστασης στη μελέτη του ρατσισμού, των προκαταλήψεων και γενικότερα των στάσεων υποστηρίζεται και από τον Frosh (1989, στο Wetherell, 2005). Ωστόσο, έχουν υπάρξει ελάχιστες εφαρμογές ψυχοδυναμικών εννοιών στα παραπάνω ζητήματα. Οι περισσότερες έρευνες, δηλαδή, ασχολούνται με την κοινωνικογνωστική πλευρά, συνδέοντας τα παραπάνω με το κοινωνικό περιβάλλον και τις γνωστικές διεργασίες και όχι με τον τύπο προσωπικότητας. Σύμφωνα με τον Frosh οι αρνητικές στάσεις και στερεότυπα είναι ενδεικτικά βίαιων και απελπισμένων εσωτερικών αμυντικών ελιγμών (1989, στο Wetherell, 2005). Επεκτείνοντας την παραπάνω άποψη καταλήγουμε στο ότι η ενεργοποίηση αμυντικών ελιγμών και μηχανισμών άμυνας προϋποθέτουν την ύπαρξη άγχους, καθώς μηχανισμοί άμυνας είναι οι τρόποι και τα μέσα με τα οποία το Εγώ απομακρύνει τη δυσαρέσκεια και το άγχος και ελέγχει την παρορμητική συμπεριφορά, τα συναισθήματα και τις ενστικτώδεις εννομήσεις (Υφαντής, Φλώρος, Γούλια, Οικονόμου, Ασημακόπουλος, 2011). Συνεπώς, σύμφωνα με τα παραπάνω οι αρνητικές στάσεις και τα στερεότυπα είναι ενδεικτικά ατόμων που βιώνουν άγχος.

Από την άλλη σύμφωνα με τον Λίποβατς (1991, στο Μίτιλης, 1998) αυτή η θεωρία της αυταρχικής προσωπικότητας προσφέρει μια μονομερή εξήγηση του φαινομένου, καθώς δεν είναι η καταπιεστική ανατροφή αυτή που μετατρέπει το κάθε παιδί σε νευρωτικό και επιθετικό, αλλά η αίσθηση απειλής του υποκειμένου μέσω ενός κινδύνου, που παράγει άγχος και επιθετικότητα. Και οι δύο αυτές θεωρίες, δηλαδή τόσο η θεωρία της αυταρχικής προσωπικότητας όσο και η θεωρία της επιθετικότητας - αποστέρησης αναφέρονται σε ενδοατομικές διαδικασίες, αγνοώντας ή αδιαφορώντας για το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συντελούνται αυτές.

Οι ερμηνείες, που συνδέουν την προκατάληψη με την επιθετικότητα, κάνουν λόγο για την επιθετικότητα, που προέρχεται είτε από ένστικτο ή καταπίεση είτε από εθνοκεντρισμό. Υποστηρίζεται ότι η εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς προϋποθέτει την ύπαρξη αποστέρησης και αντίθετα η ύπαρξη αποστέρησης οδηγεί πάντοτε σε κάποια μορφή επιθετικότητας. Κάνοντας χρήση φροϋδικών εννοιών και μέσα από τους μηχανισμούς της γενίκευσης του ερεθίσματος και της μετατόπισης της επιθετικότητας προς παραπλήσιους στόχους, προσπάθησαν να αιτιολογήσουν την ανεξήγητη επιθετικότητα προς τις εξωομάδες. Αυτή η απόπειρα ερμηνείας με βάση τη θεωρία της έμφυτης επιθετικότητας και τη χρήση φροϋδικών εννοιών συνάντησε επικρίσεις και αντιδράσεις. Πράγματι οι συσσωρευμένες αποστερήσεις ενδέχεται να οδηγούν σε αρνητικές εκδηλώσεις και στάσεις, αλλά η συσχέτιση δεν συνιστά και αιτιότητα (Billig, 1976. Tajfel, 1978, στο Μίτιλης, 1998). Ωστόσο, σύμφωνα με τον Freud η επιθετικότητα συνδέεται με το βασικό και πρωταρχικό άγχος του ατόμου, καθώς και με την ανεπιτυχή σχέση παιδιού και μητέρας.

Ο Pettigrew (1958, στο Παυλόπουλος, 2005) προσπάθησε να συγκεράσει τις ψυχοδυναμικές και τις κοινωνικογνωστικές προσεγγίσεις. Απεικόνισε τις φυλετικές αυτές προκαταλήψεις να βρίσκονται κατά μήκος ενός συνεχούς, στο ένα άκρο του οποίου βρίσκονται οι ατομικές θεωρίες, που βλέπουν την προκατάληψη ως εξωτερίκευση των εσωτερικών αναγκών και συγκρούσεων της προσωπικότητας και στο άλλο οι κοινωνικοπολιτιστικές θεωρίες, που θεωρούν τις αρνητικές αυτές στάσεις ως αντανάκλαση των πολιτιστικών κανόνων αγνοώντας τις ατομικές διαφορές (Παπαστάμου, 1990, στο Παυλόπουλος, 2005).

Σύμφωνα με μια άλλη προσέγγιση ο κοινωνικός στιγματισμός και οι αρνητικές στάσεις σχετικά με μειονοτικές ομάδες προσδίδει στα άτομα – «θύτες» μια κοσμοθεωρία που μειώνει το υπαρξιακό άγχος και δίνει νόημα στη ζωή τους

(Solomon, Greenberg & Pyszczynski, 1991, στο Παυλόπουλος, 2005). Η επίγνωση της θνητότητας και η βίωση του πόνου συνιστούν συνεχή και έντονη απειλή για τον καθένα μας. Συνεπώς τα άτομα, που έχουν αρνητικές στάσεις σχετικά με αποκλίνουσες κοινωνικές ομάδες γενικότερα, είναι άτομα, που βάσει αυτής της προσέγγισης βιώνουν υπαρξιακό άγχος, και ως εκ τούτου απορρίπτουν όσους είναι διαφορετικοί. Η απόρριψη αυτή συμβάλλει στην τόνωση της αυτοπεποίθησής τους.

Από την άλλη απαξιώνοντας τα μέλη μιας εξωομάδας, το άτομο μπορεί να βελτιώσει την αυτοεκτίμησή του. Έχει άλλωστε επιβεβαιωθεί ότι η προσπάθεια μείωσης του κύρους της εξωομάδας τείνει να εμφανίζεται συχνότερα, όταν το άτομο νιώθει να απειλείται η αυτοεκτίμησή του (Wills, 1981, στο Παυλόπουλος, 2005). Άτομα με θετική εικόνα εαυτού φαίνεται να έχουν χαμηλότερο βαθμό άγχους και υιοθετούν μια λιγότερο αμυντική στάση τόσο απέναντι στον εαυτό τους όσο και απέναντι στους άλλους. Τα συναισθήματα άγχους συνεπώς τείνουν να συσχετίζονται με χαμηλή αυτοεκτίμηση και αυτοεικόνα (Λεοντάρη, 1998).

Ειπώθηκε παραπάνω ότι η σύνδεση της προσωπικότητας με την προκατάληψη ξεκίνησε τη δεκαετία του '50. Από τη δεκαετία του '60 έως το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα δόθηκε έμφαση στην κοινωνική επίδραση ως προσπάθεια ερμηνείας των προκαταλήψεων. Κατά τη διάρκεια αυτών των δεκαετιών η σημασία της προσωπικότητας στην εξήγηση της δημιουργίας συμπεριφορών, στάσεων και προκαταλήψεων σχετικά με μειονοτικές ομάδες αγνοήθηκε, ενώ από το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα έχει αρχίσει να δίνεται έμφαση ξανά στους ενδοατομικούς αυτούς παράγοντες, δηλαδή στην προσωπικότητα.

Επιγραμματικά, σε θεωρητικό επίπεδο δύο προσεγγίσεις εστιάζονται στον ρόλο των παραγόντων της προσωπικότητας ως πιθανών αιτιών προκατάληψης. Η πρώτη κάνει λόγο για άμεση σχέση μεταξύ της προσωπικότητας και των

προκαταλήψεων (Altemeyer, 1998). Η δεύτερη υποστηρίζει ότι η προσωπικότητα επηρεάζει την προκατάληψη έμμεσα (Duckitt, 2001).

Από την άλλη σε ερευνητικό επίπεδο, πολλές εμπειρικές μελέτες έχουν διερευνήσει τη σχέση ανάμεσα στην προκατάληψη και μια ποικιλία δομών προσωπικότητας, που κυρίως ερευνούν τις άμεσες συσχετίσεις μεταξύ προσωπικότητας και προκατάληψης, αλλά και τις ενώσεις που διαμεσολαβούνται από κοινωνικές συμπεριφορές ή κοσμοθεωρίες (Duriez & Soenens, 2006. Ekehammar, Akrami, Gylje & Zakrisson, 2004). Μέχρι προσφάτως ήταν δύσκολο να καταλήξουμε σε σαφή και ασφαλή συμπεράσματα από αυτές τις έρευνες λόγω της ποικιλίας των δομών της προσωπικότητας, των διαφορετικών τρόπων μέτρησης των δομών αυτών, καθώς και της αλληλοεπικάλυψής τους.

Ωστόσο, τις τελευταίες δεκαετίες ξεκίνησε να περιγράφεται η θεωρία των Πέντε Μεγάλων Παραγόντων, οι οποίοι αποτελούνται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, ικανά να περιγράψουν την ανθρώπινη συμπεριφορά στις διάφορες εκφάνσεις της, εξηγώντας πολλά φαινόμενα και αντιδράσεις. Οι διαστάσεις αυτές είναι η εξωστρέφεια, η προσήνεια, η ευσυνειδησία, η συναισθηματική σταθερότητα και η ανοιχτότητα στην εμπειρία. Έρευνες αποδεικνύουν ότι τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, όπως προβάλλονται μέσα από το μοντέλο των Πέντε Παραγόντων, αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες για την ερμηνεία ενός ευρέος φάσματος πολιτικών και κοινωνικών στάσεων. Κάποια από τα παραπάνω χαρακτηριστικά φαίνεται, όπως θα δούμε παρακάτω, να συσχετίζονται με τη στάση σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες.

Μοντέλο Πέντε Παραγόντων Προσωπικότητας και στάσεις σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες

Οι πολιτικοί επιστήμονες πρόσφατα διαπίστωσαν ότι η προσωπικότητα επηρεάζει τη στάση σχετικά με κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα (Gerber, Huber, Doherty, Dowling & Ha, 2010), την ιδεολογία (Jost, Nosek & Gosling, 2008), την πολιτική συζήτηση, τη συμμετοχή στα πολιτικά δρώμενα (Mondak & Halperin, 2008), και γενικώς απέδειξαν ότι η προσωπικότητα συσχετίζεται με ένα ευρύ φάσμα πολιτικών και οικονομικών στάσεων και συμπεριφορών (Gerber et al., 2010). Από τη στιγμή, λοιπόν, που η προσωπικότητα επιδρά και συσχετίζεται με τόσους τομείς, υποδηλώνεται ότι συσχετίζεται και με τη στάση σχετικά με μειονοτικές ομάδες. Εντούτοις, οι περισσότερες μελέτες των πολιτικών επιστημόνων και των κοινωνιολόγων επικεντρώθηκαν σε κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες, πολιτικές πεποιθήσεις και ιδεολογίες ως παράγοντες διαμόρφωσης των στάσεων σχετικά με πρόσφυγες, παραγνωρίζοντας έτσι τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας (Burns & Gimpel, 2000. Ceobanu & Escandell, 2010. Coenders & Scheepers, 2008. Hainmueller & Hiscox, 2010. Hayes & Dowds, 2006. Masso 2009. Meuleman, Davidov & Billiet, 2009. Pettigrew & Tropp, 2006. Rustenbach 2010. Schlueter & Scheepers, 2010. Semyonov, Raijman & Gorodzeisky, 2006. 2008. Sniderman, Hagendoorn & Prior, 2004, στο Gallego & Pardos- Prado, 2013). Αυτό που έχει μελετηθεί είναι η συσχέτιση μεταξύ της προκατάληψης σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες και του μοντέλου των Πέντε Παραγόντων. Ωστόσο, οι μελέτες αυτές σπανίως εξετάζουν τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας σε συνάρτηση με τη στάση σχετικά με τις ομάδες αυτές, αλλά και σε συνάρτηση με παράγοντες, που προβλέπουν στάσεις σχετικά με αυτές τις ομάδες, όπως το μορφωτικό επίπεδο, η

ηλικία, το εισόδημα και το φύλο. Έρευνα των Gallego & Pardos- Prado (2013) σε δείγμα Ολλανδών αποτέλεσαν ένα πρώτο βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση.

Βάσει της παραπάνω έρευνας τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας μπορεί να επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι συμπεριφέρονται στους πρόσφυγες. Πιο συγκεκριμένα, η προσήνεια και η ανοιχτότητα στην εμπειρία έχουν αναγνωριστεί ως τα βασικά χαρακτηριστικά που συνδέονται με την προκατάληψη (Ekehammar & Akrami, 2003. Sibley & Duckitt, 2008), τον ρατσισμό (Jackson & Poulsen, 2005) και τις στάσεις (Akrami, Ekehammar & Bergh, 2011). Η προσήνεια και η ανοιχτότητα στην εμπειρία συσχετίζονται με θετικές στάσεις σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες. Η πρώτη αναφέρεται στη φιλική διάθεση και τη διαπροσωπική ευαισθησία. Τα άτομα αυτά ενδιαφέρονται για τους άλλους γενικώς, νιώθουν μεγαλύτερη ενσυναίσθηση απέναντι στους μετανάστες και δείχνουν απροθυμία να συμμετέχουν σε κάθε είδους σύγκρουση μεταξύ ομάδων.

Από την άλλη, όσοι έχουν υψηλά ποσοστά ανοιχτότητας στην εμπειρία αποδέχονται σε μεγαλύτερο βαθμό εναλλακτικές απόψεις, είναι πιο ανοιχτοί σε πληροφορίες, οι οποίες είναι ασυμβίβαστες με τις υπάρχουσες κανονιστικές πεποιθήσεις σε σχέση με τα μέλη της εξωομάδας, υιοθετούν λιγότερο αρνητικές στάσεις σχετικά με τα μέλη των μειονοτικών ομάδων και είναι λιγότερο ευαίσθητοι απέναντι στις απειλές, ρεαλιστικές και συμβολικές (Cramer, Miller, Amacker & Burks, 2013. McCrae, 1996. Van Hiel & Mervielde, 2004, στο Gallego & Pardos- Prado, 2013). Επιπροσθέτως, η ανοιχτότητα στην εμπειρία συσχετίζεται με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο (Goldberg, Sweeney, Merenda & Hughes, 1998, στο Gallego & Pardos- Prado, 2013), με πιο φιλελεύθερες πολιτικές ιδεολογίες και συμπεριφορές (Caprara, Schwartz, Capanna, Vecchione & Barbaranelli, 2006, στο Gallego & Pardos- Prado, 2013), με εκδήλωση ενδιαφέροντος για διαφορετικούς

πολιτισμούς και ευκολότερη σύναψη φιλίας με μετανάστες (Jackson & Poulsen, 2005).

Αναφορικά με τον νευρωτισμό, ο οποίος συνδέεται με άγχος, ανησυχία, αναστάτωση και γενικώς αρνητική συναισθηματικότητα, κοινωνιολογικές μελέτες των στάσεων δείχνουν ότι αυτά γίνονται περισσότερο αρνητικά, όταν οι άνθρωποι νιώθουν ότι απειλούνται από τους ξένους (Sides & Citrin, 2007), όπως συμβαίνει με τους νευρωτικούς, που είναι πιο ευαίσθητοι στις προσλαμβανόμενες απειλές. Επιπροσθέτως, πρόσφατες έρευνες δείχνουν ότι ο νευρωτισμός προβλέπει την πιθανή ευπάθεια σε ασθένειες, η οποία με τη σειρά της έχει φανεί ότι συνδέεται με πιο αρνητικές στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες (Huang, Sedlovskaya, Ackerman & Bargh, 2011).

Αναφορικά με την ευσυνειδησία υπάρχουν δύο βασικοί δρόμοι μέσω των οποίων αυτή ενδέχεται να συνδέεται με τη στάση σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες. Από τη μια πλευρά, η ευσυνειδησία συνδέεται με πιο συντηρητικές συμπεριφορές (Gerber, Huber, Doherty, Dowling, Raso & Ha, 2010). Από την άλλη, οι ευσυνειδητοί άνθρωποι είναι πιθανότερο να αποκτήσουν υψηλότερο μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο (O' Connor & Paunonen, 2007).

Τέλος, δεν έχει βρεθεί ισχυρή συσχέτιση μεταξύ εξωστρέφειας και στάσης (Sibley & Duckitt, 2008).

Άγχος και δημογραφικά χαρακτηριστικά

Εκτός από κάποια χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, τα οποία συνδέονται με την εκδήλωση του άγχους, υπάρχουν και κάποια δημογραφικά στοιχεία, τα οποία έχει βρεθεί να συσχετίζονται με αυτό, μεταξύ των οποίων το φύλο, η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο και η οικονομική κατάσταση.

Πιο συγκεκριμένα, το υψηλότερο μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο φαίνεται να λειτουργεί προστατευτικά απέναντι στην εκδήλωση άγχους καθόλη τη διάρκεια της ζωής του ατόμου (Bjelland, Krokstad, Mykletun, Dahl, Tell & Tambs, 2008. Mirza & Jenkins, 2004).

Σε σχέση με το φύλο φαίνεται πως οι γυναίκες εμφανίζουν υψηλότερα επίπεδα άγχους σε σύγκριση με τους άνδρες (Martin-Merino, Ruigomez, Wallander, Johansson & Garcia-Rodriguez, 2010. McHenry, Carrier, Hull & Kabbaj, 2014. McLean & Anderson, 2009. McLean, Asnaani, Litz & Hofmann, 2011. Mirza & Jenkins, 2004).

Η ηλικία και πιο συγκεκριμένα η μέση ηλικία, 35-59 ετών, φαίνεται να είναι η ηλικιακή ομάδα, που σημειώνει τα υψηλότερα επίπεδα άγχους σε σύγκριση με τις άλλες ηλικιακές ομάδες (Mirza & Jenkins, 2004. Self, Thomas & Randall, 2012). Οι πιο μεγάλοι σε ηλικία ενήλικες φαίνεται να έχουν χαμηλότερα επίπεδα άγχους σε σύγκριση με τους νεότερους ενήλικες (Flint, Peasley-Miklus, Papademetriou, Meyers, Mulsant, Rothschild & Whyte, 2010), ενώ υπάρχουν ενδείξεις ότι η τρίτη ηλικία συνδέεται με μια ενδογενή μείωση της ευαισθησίας στο άγχος (Jorm, 2000). Αξίζει να αναφερθούν και οι έρευνες των Finkelstein, Kubzunsky, Capitam & Goodman (2007) και Gallo & Matthews (2003) σύμφωνα με τις οποίους οι άνθρωποι όσο μεγαλώνουν βιώνουν χαμηλότερα επίπεδα άγχους, ενώ όσο χαμηλότερη είναι η κοινωνικοοικονομική τους θέση και το μορφωτικό τους επίπεδο, τόσο υψηλότερα είναι και τα επίπεδα άγχους τους.

Τέλος, οι έρευνες στην Ελλάδα αναφορικά με το άγχος των εκπαιδευτικών είναι περιορισμένες. Από τα αποτελέσματα των ερευνών αυτών φαίνεται πως οι εκπαιδευτικοί μέσης ηλικίας είναι περισσότερο αγχωμένοι σε σύγκριση με τις άλλες ηλικιακές ομάδες (Αλεξόπουλος, 1990), όπως και οι γυναίκες εκπαιδευτικοί που

σημειώνουν υψηλότερα επίπεδα άγχους (Antoniou, Polychroni & Vlachakis, 2006). Τα δημογραφικά στοιχεία των εκπαιδευτικών σε συνάρτηση με το άγχος τους έχουν γίνει αντικείμενο μελέτης ερευνών διεθνώς. Το φύλο και η ηλικία των εκπαιδευτικών φαίνεται να συσχετίζεται με το άγχος με τις γυναίκες και τους νεότερους ηλικιακά εκπαιδευτικούς να σημειώνουν υψηλότερα ποσοστά άγχους (Burne, 1991), ενώ σε άλλες έρευνες δεν έχει βρεθεί συνάφεια μεταξύ άγχους και φύλου (Thompson, Jahn, Kopelman & Prottas, 2004).

Στόχοι της έρευνας και ερευνητικά ερωτήματα

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο να εξετάσει τις στάσεις Ελλήνων εν ενεργεία εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και Ελλήνων γονέων, των οποίων τα παιδιά φοιτούν στο Δημοτικό σχολείο, σχετικά με τις σύγχρονες ροές Σύριων, Αφγανών και Ιρακινών μεταναστών σε σχέση με το άγχος τους ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας.

Η συγκεκριμένη έρευνα αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης εμπειρικής μελέτης, η οποία διεξάγεται μεταξύ του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και του Institute for Migration and Ethnic Studies της Κροατίας, και εξετάζει τη συσχέτιση μεταξύ προσωπικότητας, εθνικών στάσεων και πολιτικών πεποιθήσεων.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν είναι τα ακόλουθα:

- Το πρώτο ερώτημα είναι αν υπάρχει συσχέτιση μεταξύ άγχους προδιάθεσης και στάσεων σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες. Ποια είναι η συναφειακή σχέση που προκύπτει;

Στο πλαίσιο της εργασίας γίνεται μια σύγκριση μεταξύ γονέων και εκπαιδευτικών αναφορικά με τις στάσεις τους σχετικά με τους πρόσφυγες και τους

μετανάστες, καθώς και αναφορικά με το επίπεδο άγχους προδιάθεσης των δύο παραπάνω ομάδων.

- Το δεύτερο ερώτημα είναι αν το άγχος προδιάθεσης και οι στάσεις Ελληνίδων, εκπαιδευτικών και μητέρων, σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες διαφέρει από το αντίστοιχο των ανδρών, εκπαιδευτικών και πατεράδων.
- Το τρίτο ερώτημα αφορά στα δημογραφικά χαρακτηριστικά της ηλικιακής ομάδας και του εισοδήματος γονέων και εκπαιδευτικών, καθώς και του μορφωτικού επιπέδου των γονέων σε σχέση με το άγχος και τις στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες.
- Στη συνέχεια, διερευνάται η συναφειακή σχέση μεταξύ της θρησκευτικότητας των γονέων και των εκπαιδευτικών και της στάσης αυτών σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες.
- Το τελευταίο ερώτημα αφορά στην αλληλεπίδραση μεταξύ των δημογραφικών χαρακτηριστικών της ιδιότητας –γονείς και εκπαιδευτικοί-, του φύλου, της ηλικιακής ομάδας και του εισοδήματος αυτών σε σχέση με το άγχος και τις στάσεις τους σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Συμμετέχοντες

Το δείγμα της έρευνας αποτελείται από 131 συμμετέχοντες ελληνικής εθνικότητας, εκ των οποίων οι 80 είναι εκπαιδευτικοί Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, οι οποίοι εργάζονταν σε δημόσια σχολεία του νομού Αττικής κατά τη χρονική στιγμή της δειγματοληψίας, καθώς και σε 51 γονείς, των οποίων τα παιδιά φοιτούν σε τάξεις του Δημοτικού σχολείου, και διαμένουν σε διάφορους δήμους της Αττικής.

Σε σχέση με το φύλο από τους 131 συμμετέχοντες οι 34 (26%) ήταν άνδρες και οι 97 (74%) γυναίκες. Συγκεκριμένα, από τους 80 εκπαιδευτικούς οι 60 (75%) ήταν γυναίκες και οι 20 (25%) άνδρες, ενώ από τους 51 γονείς οι 37 (72,5%) ήταν γυναίκες και οι 14 (27,5%) άνδρες.

Αναφορικά με την ηλικία, ο μέσος όρος ηλικίας των συμμετεχόντων ήταν τα 42,14 έτη με τυπική απόκλιση 8,15, με μικρότερη ηλικία τα 24 έτη και μεγαλύτερη τα 60. Πιο αναλυτικά, ο μέσος όρος ηλικίας των εκπαιδευτικών ήταν τα 42,46 έτη με τυπική απόκλιση 9,51, με μικρότερη ηλικία τα 24 έτη και μεγαλύτερη τα 60. Ο αντίστοιχος μέσος όρος ηλικίας των γονέων ήταν τα 41,65 έτη με τυπική απόκλιση 5,47, με μικρότερη ηλικία τα 30 έτη και μεγαλύτερη τα 51.

Αναφορικά με τους εκπαιδευτικούς ο μέσος όρος διδακτικής προϋπηρεσίας στην εκπαίδευση ήταν τα 16,97 έτη με τυπική απόκλιση 8,73. Από τους εκπαιδευτικούς 59 (75,6%) δεν είχαν μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών, ενώ 19 (24,4%) ήταν κάτοχοι κάποιου μεταπτυχιακού τίτλου. Σε σχέση με τη συμμετοχή τους σε εθελοντικές οργανώσεις 60 (77%) εκπαιδευτικοί δεν είχαν λάβει μέρος σε κάποια εθελοντική δράση, ενώ 18 (23%) είχαν.

Σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο των γονέων 30 (58,8%) ήταν απόφοιτοι ΑΕΙ/ΤΕΙ, 11 (21,6%) ήταν απόφοιτοι ΙΕΚ και 10 (19,6%) ήταν απόφοιτοι Λυκείου. Από αυτούς 7 (15,2%) δήλωσαν ότι διαθέτουν κάποιο μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών, ενώ 8 (16,7%) ότι έχουν λάβει μέρος σε κάποια εθελοντική οργάνωση. Αναφορικά με την επαγγελματική τους κατάσταση 2 (3,9%) ήταν άνεργοι, 2 (3,9%) δεν ανέφεραν επάγγελμα, ενώ οι υπόλοιποι ήταν εργαζόμενοι σε φορείς του δημόσιου ή ιδιωτικού τομέα.

Αναφορικά με την οικογενειακή κατάσταση των γονέων 44 (86,3%) ήταν έγγαμοι, 3 (5,9%) σε διάσταση, 2 (3,9%) διαζευγμένοι, 1 (2%) σε μόνιμη σχέση και 1 (2%) σε δεύτερο/τρίτο γάμο. Τέλος, σε σχέση με το οικονομικό τους εισόδημα 8 (15,7%) ήταν χαμηλότερο από την πλειονότητα, 38 (74,5%) ούτε χαμηλότερο ούτε υψηλότερο από την πλειονότητα και 5 (9,8%) μεγαλύτερο από την πλειονότητα.

Μέσα Συλλογής Δεδομένων

Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας χρησιμοποιήθηκε το αυτοσχέδιο ερωτηματολόγιο «Προσωπικότητας και Στάσεων» των Sram και Neumann (in press), το οποίο αναφορικά με τις στάσεις σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες βασίστηκε στην τριγωνική θεωρία του μίσους (Sternberg & Sternberg, 2008) και αναφορικά με το άγχος ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας στην κλίμακα άγχους του Spielberg (1983).

Το αρχικό ερωτηματολόγιο ήταν στην αγγλική γλώσσα και για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης μεταφράστηκε και προσαρμόστηκε στα ελληνικά δεδομένα υπό την εποπτεία μέλους Δ.Ε.Π του τμήματος Ψυχολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από κάποιες βασικές δημογραφικές ερωτήσεις, κάποιες εκ των οποίων είναι κοινές για γονείς και εκπαιδευτικούς, όπως το φύλο και η ηλικία, καθώς και από μια σειρά άλλων ερωτήσεων, οι οποίες αναφέρονται σε συγκεκριμένες μεταβλητές. Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας στη στατιστική ανάλυση χρησιμοποιήθηκαν τα δεδομένα των δημογραφικών ερωτημάτων, καθώς και των υποκλιμάκων του άγχους προδιάθεσης (ερώτηση 23 με 20 προτάσεις), καθώς και των στάσεων σχετικά με τους Σύριους, Αφγανούς και Ιρακινούς πρόσφυγες και μετανάστες (ερώτηση 13 με 29 προτάσεις). Τέλος, για την αξιολόγηση του βαθμού θρησκευτικότητας των συμμετεχόντων χρησιμοποιήθηκαν δύο ερωτήσεις. Η μία αφορά στη σχέση τους με τη θρησκεία και η άλλη στη συχνότητα με την οποία επισκέπτονται την εκκλησία. Να σημειωθεί ότι για την αξιοπιστία των κλιμάκων του ερωτηματολογίου χρησιμοποιήθηκε ο δείκτης Cronbach alpha αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας.

Η κλίμακα άγχους ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας αποτελείται από 20 προτάσεις (23.1 - 23.20) και παρουσιάζει επαρκή εγκυρότητα εννοιολογικής κατασκευής, αλλά και ικανοποιητική αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας και επαναληπτικών μετρήσεων. Κάθε πρόταση της κλίμακας αξιολογείται με μια 5βαθμη κλίμακα μέτρησης τύπου Likert από το 1 έως το 5. Πιο συγκεκριμένα, οι πέντε διαβαθμίσεις είναι οι εξής: 1= διαφωνώ απολύτως, 2 = διαφωνώ, 3 = ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ, 4 = συμφωνώ, 5 = συμφωνώ απολύτως. Οι συμμετέχοντες, λοιπόν, καλούνταν να σημειώσουν κατά πόσο συμφωνούν με κάθε πρόταση της κλίμακας. Ενδεικτικά κάποιες από τις προτάσεις είναι οι ακόλουθες: «Νιώθω δυσάρεστα», «Αναστατώνομαι εύκολα», «Κάνω ενοχλητικές σκέψεις», «Είμαι ένα ασταθές άτομο».

Τέλος, στο πλαίσιο της ευρύτερης μελέτης, μέρος της οποίας αποτελεί και η παρούσα εργασία, κατασκευάστηκε μια κλίμακα μέτρησης των στάσεων σχετικά με τους Σύριους, Αφγανούς και Ιρακινούς πρόσφυγες και μετανάστες. Η κλίμακα αυτή αποτελείται από 29 προτάσεις, με δείκτη Cronbach $\alpha=0,98$, ενώ για την κατασκευή της οι ερευνητές στηρίχθηκαν στην τριγωνική θεωρία του μίσους (Sternberg & Sternberg, 2008), για την οποία έχει γίνει ήδη λόγος, που αποτελείται από τρεις διαστάσεις.

Πιο αναλυτικά, η διάσταση Δέσμευση αφορά στο κατά πόσο τα άτομα θα συμμετείχαν σε δράσεις κατά των προσφύγων και των μεταναστών, και αποτελείται από δέκα προτάσεις (13.3, 13.6, 13.9, 13.12, 13.15, 13.18, 13.21, 13.24, 13.27, 13.29) με δείκτη αξιοπιστίας Cronbach $\alpha=0,94$. Κάποιες από τις προτάσεις είναι: «Είναι αναγκαίο να διδάξουμε στα παιδιά μας τον κίνδυνο που συνεπάγονται άνθρωποι σαν αυτούς τους συγκεκριμένους πρόσφυγες και μετανάστες», «Θα συμμετείχα σε ένα κίνημα με στόχο τον αγώνα εναντίον των συγκεκριμένων προσφύγων και μεταναστών». Η διάσταση Άρνηση της Εγγύτητας αφορά στο κατά πόσο τα άτομα αποφεύγουν την επαφή με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες, και αποτελείται από δέκα προτάσεις (13.1, 13.4, 13.7, 13.10, 13.13, 13.16, 13.19, 13.22, 13.25, 13.28) με δείκτη αξιοπιστίας Cronbach $\alpha=0,94$. Κάποιες από τις προτάσεις είναι: «Νιώθω ότι οι συγκεκριμένοι πρόσφυγες και μετανάστες δεν είναι άξιοι εμπιστοσύνης», «Οι συγκεκριμένοι πρόσφυγες και μετανάστες μου είναι απεχθείς». Τέλος, η διάσταση Εμπάθεια αφορά στο κατά πόσο τα άτομα νιώθουν άγχος, θυμό ή απειλή από την παρουσία προσφύγων και μεταναστών, και αποτελείται από εννέα προτάσεις (13.2, 13.5, 13.8, 13.11, 13.14, 13.17, 13.20, 13.23, 13.26) με δείκτη αξιοπιστίας Cronbach $\alpha=0,93$. Κάποιες από τις προτάσεις είναι: «Η σκέψη των συγκεκριμένων προσφύγων

και μεταναστών με κάνει να νιώθω ανασφαλής», «Η σκέψη των συγκεκριμένων προσφύγων και μεταναστών με τρομάζει».

Διαδικασία Συλλογής Δεδομένων

Η χορήγηση των ερωτηματολογίων πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της τυχαίας δειγματοληψίας κατά το χρονικό διάστημα Μάιος 2017 έως Ιούνιος 2017 σε γονείς παιδιών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, οι οποίοι διέμεναν σε διάφορους δήμους του νομού Αττικής, καθώς και σε εκπαιδευτικούς Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης δημόσιων σχολείων του νομού.

Ως κριτήριο επιλογής των συμμετεχόντων ορίστηκε ο τόπος κατοικίας ή εργασίας, στην περίπτωση των εκπαιδευτικών να είναι εντός του νομού Αττικής, καθώς και η ελληνική υπηκοότητα. Οι εκπαιδευτικοί, οι οποίοι συμμετείχαν στην έρευνα, εργάζονταν σε διάφορα σχολεία, συνολικά σε 17, στις περιοχές του κέντρου της Αθήνας, του Πειραιά, της Ηλιούπολης, του Γέρακα, των Αμπελοκήπων, της Κυψέλης, του Νέου και Παλαιού Φαλήρου, της Νέας Σμύρνης, της Νέας Φιλαδέλφειας, του Αιγάλεω και του Περιστερίου. Αντίστοιχα, οι περιοχές στις οποίες διέμεναν οι γονείς ήταν 12, στις περιοχές του κέντρου της Αθήνας, των Αμπελοκήπων, της Ηλιούπολης, του Αγίου Δημητρίου, του Αιγάλεω, του Πειραιά, του Βύρωνα, της Γλυφάδας, του Χαλανδρίου, της Κυψέλης, του Περιστερίου και του Ζωγράφου.

Οι ερευνητές ενημέρωσαν τους συμμετέχοντες για την εθελοντική συμμετοχή, τους σκοπούς της έρευνας, την ανωνυμία των ερωτηματολογίων, καθώς και τη σπουδαιότητα της ειλικρίνειας των απαντήσεων, προκειμένου να εξασφαλιστεί η εγκυρότητα των αποτελεσμάτων της έρευνας.

Τέλος, να αναφερθεί πως η πλειονότητα των συμμετεχόντων επέστρεψε συμπληρωμένα τα ερωτηματολόγια, με εξαίρεση κάποια μεμονωμένα περιστατικά, όπου τα επέστρεψαν έχοντας απαντήσει ελάχιστες ή καμία ερώτηση, εκφράζοντας ακόμη και δυσφορία τόσο για το μέγεθος του ερωτηματολογίου όσο και για την επανάληψη κάποιων ερωτήσεων.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Περιγραφικοί δείκτες για το συνολικό δείγμα

Για την περιγραφή του συνολικού δείγματος χρησιμοποιήθηκαν οι δείκτες Μέσος Όρος (M), Τυπική Απόκλιση (SD) και Διάμεσος, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1

Περιγραφικοί δείκτες

	N	M	SD	Διάμεσος
Άρνηση Εγγύτητας	131	1,89	0,76	1,90
Εμπάθεια	131	1,97	0,83	2,00
Δέσμευση	131	1,86	0,78	1,80
Άγχος Προδιάθεσης	131	2,32	0,67	2,25

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα (Πίνακας 1) ως προς τις διαστάσεις των στάσεων των συμμετεχόντων σχετικά με τους Σύριους, Αφγανούς και Ιρακινούς πρόσφυγες και μετανάστες το συνολικό δείγμα παρουσιάζει τα εξής αποτελέσματα: Σε σχέση με την Άρνηση Εγγύτητας, δηλαδή σε σχέση με το πόσα άτομα αποφεύγουν την επαφή με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες, οι συμμετέχοντες δήλωσαν ότι διαφωνούν σε προτάσεις, όπως: «Θεωρώ ότι οι συγκεκριμένοι πρόσφυγες και μετανάστες είναι πραγματικά αποκρουστικοί» ($M = 1,89$, $SD = 0,76$). Σε σχέση με τη διάσταση Εμπάθεια, δηλαδή σε σχέση με το κατά πόσο τα άτομα νιώθουν θυμό, άγχος ή και απειλή από την παρουσία προσφύγων και μεταναστών, οι συμμετέχοντες δήλωσαν ότι διαφωνούν σε προτάσεις, όπως: «Προσωπικά νιώθω απειλή από τους συγκεκριμένους πρόσφυγες και μετανάστες» ($M = 1,97$, $SD = 0,83$). Τέλος, σε σχέση

με τη διάσταση Δέσμευση, δηλαδή σε σχέση με το κατά πόσο τα άτομα θα συμμετείχαν σε δράσεις και κινήματα εναντίον των προσφύγων και των μεταναστών, οι συμμετέχοντες δήλωσαν ότι διαφωνούν σε προτάσεις, όπως: «Θα συμμετείχα σε ένα κίνημα με στόχο τον αγώνα εναντίον των συγκεκριμένων προσφύγων και μεταναστών» ($M = 1,86$, $SD = 0,78$).

Όσον αφορά στην κλίμακα Άγχους Προδιάθεσης, από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων προέκυψαν μέτρια επίπεδα άγχους ($M = 2,32$, $SD = 0,67$).

Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συχνότητες) των συμμετεχόντων αναφορικά με τα ερωτήματα της κλίμακας Στάσεις σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες

Αναφορικά με την κλίμακα των στάσεων των συμμετεχόντων σχετικά με τους συγκεκριμένους πρόσφυγες και μετανάστες (Σύριους, Ιρακινούς, Αφγανούς) η πλειονότητα παρουσιάζει θετικές στάσεις (Παράρτημα).

Πιο συγκεκριμένα, ως προς την Άρνηση Εγγύτητας η πλειονότητα των συμμετεχόντων φαίνεται να διαφωνεί ή να διαφωνεί απόλυτα σε προτάσεις, όπως: «Οι συγκεκριμένοι πρόσφυγες και μετανάστες μου είναι πραγματικά απεχθείς». Στο σύνολό τους, όσοι διαφωνούν ή διαφωνούν απόλυτα είναι το 79% των συμμετεχόντων, το 14% ούτε συμφωνεί ούτε διαφωνεί, ενώ οι υπόλοιποι συμφωνούν ή συμφωνούν απόλυτα (7,2%).

Αναφορικά με τη διάσταση Εμπάθεια η πλειονότητα των συμμετεχόντων φαίνεται να διαφωνεί σε προτάσεις, όπως: «Νιώθω έντονο θυμό, όταν σκέφτομαι τους συγκεκριμένους πρόσφυγες και μετανάστες». Αθροιστικά, όσοι διαφωνούν ή διαφωνούν απόλυτα είναι το 75,2% των συμμετεχόντων, το 15,7% ούτε συμφωνεί ούτε διαφωνεί, ενώ οι υπόλοιποι συμφωνούν ή συμφωνούν απόλυτα (9%).

Τέλος, αναφορικά με τη διάσταση Δέσμευση η πλειονότητα των συμμετεχόντων τείνει να διαφωνεί σε προτάσεις, όπως: «Είμαι ταγμένος στον αγώνα ενάντια σε ανθρώπους σαν τους συγκεκριμένους πρόσφυγες και μετανάστες». Αθροιστικά, όσοι διαφωνούν ή διαφωνούν απόλυτα είναι το 79% των συμμετεχόντων, το 14,6% ούτε συμφωνεί ούτε διαφωνεί, ενώ οι υπόλοιποι συμφωνούν ή συμφωνούν απόλυτα (5,87%).

Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συχνότητες) των συμμετεχόντων αναφορικά με τα ερωτήματα της κλίμακας Άγχος ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας

Αναφορικά με την κλίμακα του Άγχους ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας των συμμετεχόντων απέναντι στους πρόσφυγες και τους μετανάστες η πλειονότητα τείνει να διαφωνεί σε προτάσεις, όπως: «Είμαι δυστυχισμένος». Ειδικότερα, στη συγκεκριμένη πρόταση το 86,2% διαφωνεί ή διαφωνεί απόλυτα, το 10,7% ούτε συμφωνεί ούτε διαφωνεί και το υπόλοιπο συμφωνεί ή συμφωνεί απόλυτα.

Από την άλλη σε προτάσεις, όπως: «Νιώθω ανήσυχος και κουρασμένος» και «Είμαι ανήσυχος/αγχωμένος» ένα μεγάλο ποσοστό, δηλαδή 41% και 48% αντίστοιχα, ούτε συμφωνεί ούτε διαφωνεί.

Ενδοσυνάφειες και Διασυνάφειες των διαστάσεων Στάσεις και Άγχος ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας

Τα παρακάτω αποτελέσματα αφορούν στις συνάφειες των διαστάσεων των στάσεων σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες και του άγχους ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας, καθώς και στις ενδοσυνάφειες, που προκύπτουν από τη συσχετιστική τους. Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκε ο δείκτης συνάφειας Pearson r.

Ενδοσυνάφειες των διαστάσεων των Στάσεων

Πίνακας 2

Συνάφειες (Pearson r) μεταξύ των διαστάσεων των Στάσεων

	Άρνηση Εγγύτητας	Εμπάθεια	Δέσμευση
Άρνηση Εγγύτητας	1	0,95**	0,92**
Εμπάθεια	0,95**	1	0,94**
Δέσμευση	0,92**	0,94**	1

p < 0.05 **p < 0.01 *p < 0.001*

Στον παραπάνω πίνακα (Πίνακας 2) φαίνεται ότι ο συντελεστής συσχέτισης Pearson r και των τριών διαστάσεων μεταξύ τους είναι πολύ υψηλός. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι όλες οι διαστάσεις μεταξύ τους συσχετίζονται θετικά, στατιστικώς σημαντικά ($p < 0.01$). Αυτό σημαίνει ότι όσο περισσότερο θετικές στάσεις σημειώνει κάποιος για παράδειγμα στη διάσταση Άρνηση Εγγύτητας τόσο περισσότερο θετικές στάσεις σημειώνει και στις άλλες δύο διαστάσεις.

Διασυνάφειες μεταξύ των διαστάσεων των Στάσεων με το Άγχος Προδιάθεσης

Πίνακας 3

Συνάφειες (Pearson r) της διάστασης Άρνηση Εγγύτητας με το Άγχος Προδιάθεσης

	Άρνηση Εγγύτητας	Άγχος Προδιάθεσης
Άρνηση Εγγύτητας	1	0,18*
Άγχος Προδιάθεσης	0,18*	1

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

Στον παραπάνω πίνακα (Πίνακας 3) παρατηρούμε ότι η διάσταση Άρνηση Εγγύτητας συσχετίζεται θετικά, στατιστικώς σημαντικά με το άγχος προδιάθεσης ($p < 0.05$), χωρίς ωστόσο η συνάφεια να είναι υψηλή. Φαίνεται, λοιπόν, πως όσο περισσότερο κάποιο άτομο αποφεύγει την επαφή με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες, τόσο υψηλότερα επίπεδα άγχους προδιάθεσης σημειώνει.

Πίνακας 4

Συνάφειες (Pearson r) της διάστασης Εμπάθεια με το Άγχος Προδιάθεσης

	Εμπάθεια	Άγχος Προδιάθεσης
Εμπάθεια	1	0,20*
Άγχος Προδιάθεσης	0,20*	1

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

Στον παραπάνω πίνακα (Πίνακας 4) παρατηρούμε ότι η διάσταση Εμπάθεια συσχετίζεται θετικά, στατιστικώς σημαντικά με το άγχος

προδιάθεσης ($p < 0.05$), χωρίς ωστόσο η συνάφεια να είναι υψηλή. Φαίνεται, λοιπόν, πως όσο περισσότερο θυμό, άγχος ή απειλή νιώθει κάποιο άτομο από την παρουσία προσφύγων και μεταναστών, τόσο υψηλότερα επίπεδα άγχους προδιάθεσης σημειώνει.

Πίνακας 5

Συνάφειες (Pearson r) της διάστασης Δέσμευση με το Άγχος Προδιάθεσης

	Δέσμευση	Άγχος Προδιάθεσης
Δέσμευση	1	0,14
Άγχος Προδιάθεσης	0,14	1

** $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$*

Στον παραπάνω πίνακα (Πίνακας 5) παρατηρούμε ότι η διάσταση Δέσμευση δεν συσχετίζεται στατιστικώς σημαντικά με το άγχος προδιάθεσης. Με άλλα λόγια, δεν σημαίνει ότι τα άτομα, που δηλώνουν ότι θα συμμετείχαν σε δράσεις και κινήματα εναντίον των προσφύγων και των μεταναστών, χαρακτηρίζονται από υψηλότερα επίπεδα άγχους προδιάθεσης.

Συγκρίσεις Μέσων Όρων

Διαφορές ανάμεσα σε εκπαιδευτικούς και γονείς ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης. Για την αξιολόγηση των διαφορών μεταξύ εκπαιδευτικών και γονέων ως προς τις στάσεις και το άγχος χρησιμοποιήθηκε η στατιστική ανάλυση Student's t-test για ανεξάρτητα δείγματα. Όπως φαίνεται και στον παρακάτω πίνακα (πίνακας 6) βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές μεταξύ γονέων και εκπαιδευτικών ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων σχετικά

με πρόσφυγες και μετανάστες. Με άλλα λόγια, η ιδιότητα των υποκειμένων του δείγματος διαφοροποιεί σημαντικά τους μέσους όρους. Πιο συγκεκριμένα, οι εκπαιδευτικοί φαίνεται να υιοθετούν περισσότερο θετικές στάσεις (Άρνηση Εγγυτητας $M=1,73$, Εμπάθεια $M= 1,84$, Δέσμευση $M= 1,73$) σε σύγκριση με τους γονείς (Άρνηση Εγγυτητας $M=2,16$, Εμπάθεια $M= 2,19$, Δέσμευση $M=2,04$). Αναφορικά με το άγχος προδιάθεσης φάνηκε να μην υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ των εκπαιδευτικών και των γονέων.

Πίνακας 6

Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις γονέων και εκπαιδευτικών ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης

	Ιδιότητα		<i>t</i>
	Γονείς	Εκπαιδευτικοί	
	<i>M (SD)</i>	<i>M (SD)</i>	
Άρνηση Εγγύτητας	2,16 (0,91)	1,73 (0,60)	2,962**
Εμπάθεια	2,19 (0,98)	1,84 (0,69)	2,189*
Δέσμευση	2,04 (0,88)	1,73 (0,67)	2,079*
Άγχος Προδιάθεσης	2,34 (0,74)	2,31 (0,63)	0,233

** $p<0.001$ * $p<0.05$

Διαφορές ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης. Για την αξιολόγηση των διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών ως προς τις στάσεις και το άγχος χρησιμοποιήθηκε η στατιστική ανάλυση

Student's t-test για ανεξάρτητα δείγματα. Όπως φαίνεται και στον παρακάτω πίνακα (πίνακας 7) το φύλο δεν συσχετίζεται σημαντικά με καμία από τις τρεις διαστάσεις των στάσεων, αλλά ούτε και με το άγχος προδιάθεσης.

Πίνακας 7

Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις ανδρών και γυναικών ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης

	Φύλο		<i>t</i>
	Άνδρες	Γυναίκες	
	<i>M (SD)</i>	<i>M (SD)</i>	
Άρνηση Εγγύτητας	1,97 (0,80)	1,88 (0,76)	0,537
Εμπάθεια	1,95 (0,81)	1,99 (0,85)	-0,257
Δέσμευση	1,93 (0,83)	1,82 (0,76)	0,731
Άγχος Προδιάθεσης	2,34 (0,71)	2,31 (0,66)	0,214

Διαφορές ηλικιακού επιπέδου γονέων και εκπαιδευτικών ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης. Για την αξιολόγηση των διαφορών μεταξύ της ηλικίας του δείγματος ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης χρησιμοποιήθηκε η μονοπαραγοντική ανάλυση διασποράς (One Way Anova). Για τον σκοπό αυτό το δείγμα «μοιράστηκε» σε τέσσερις ηλικιακές ομάδες. Πιο συγκεκριμένα, 24-32, 33-41, 42-50 και 51-60. Από τα αποτελέσματα της ανάλυσης διασποράς (πίνακας 8) φαίνεται πως η ηλικία δεν συσχετίζεται σημαντικά ούτε με τις στάσεις ούτε με το άγχος προδιάθεσης.

Πίνακας 8

Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις ηλικιακών ομάδων ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης

	Ηλικιακές ομάδες				F
	24-32	33-41	42-50	51-60	
	M (SD)	M (SD)	M (SD)	M (SD)	
Άρνηση	1,71 (0,79)	2,00 (0,80)	1,90 (0,75)	1,90 (0,77)	0,566
Εγγύτητας					
Εμπάθεια	1,77 (0,83)	2,09 (0,90)	1,93 (0,81)	2,04 (0,75)	0,692
Δέσμευση	1,62 (0,79)	1,96 (0,82)	1,80 (0,71)	1,88 (0,81)	0,908
Άγχος	2,13 (0,71)	2,21 (0,68)	2,43 (0,67)	2,48 (0,58)	1,672
Προδιάθεσης					
$p > 0.05$					

Διαφορές μορφωτικού επιπέδου γονέων ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης. Για την αξιολόγηση των διαφορών μεταξύ του μορφωτικού επιπέδου των γονέων (Λύκειο, ΙΕΚ, ΑΕΙ/ΤΕΙ) ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης χρησιμοποιήθηκε η μονοπαραγοντική ανάλυση διασποράς (One Way Anova) με μέθοδο πολλαπλών συγκρίσεων. Όπως φαίνεται από τον παρακάτω πίνακα (πίνακας 9) το μορφωτικό επίπεδο των γονέων συσχετίζεται σημαντικά με τις τρεις διαστάσεις των στάσεων, αλλά δεν υπάρχει σημαντική συσχέτιση μεταξύ μόρφωσης και άγχους προδιάθεσης. Αναφορικά με τις τρεις διαστάσεις των στάσεων εφαρμόσαμε Post hoc πολλαπλών συγκρίσεων Bonferroni, από το οποίο προέκυψε ότι οι απόφοιτοι ΑΕΙ/ΤΕΙ υιοθετούν περισσότερο

θετικές στάσεις συγκριτικά με τους αποφοίτους Λυκείου και ΙΕΚ (Άρνηση Εγγύτητας $p=0,033$, Εμπάθεια $p=0,026$, Δέσμευση $p=0,024$) σε αντίθεση με το άγχος, που δεν φαίνεται να διαφοροποιείται σημαντικά σε σχέση με τη μόρφωση.

Πίνακας 9

Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις μορφωτικού επιπέδου γονέων ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης

	Μορφωτικό επίπεδο			<i>F</i>
	Λύκειο <i>M (SD)</i>	ΙΕΚ <i>M (SD)</i>	ΑΕΙ/ΤΕΙ <i>M (SD)</i>	
Άρνηση	2,75(0,73)	2,35(1,15)	1,91(0,79)	3,808*
Εγγύτητας				
Εμπάθεια	2,81(0,71)	2,52(1,37)	1,90(0,80)	4,377*
Δέσμευση	2,65(0,78)	2,27(1,30)	1,78(0,71)	4,342*
Άγχος	2,10(0,55)	2,70(1,11)	2,26(0,58)	2,116
Προδιάθεσης				

* $p<0.05$

Διαφορές εισοδήματος γονέων και εκπαιδευτικών ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης. Για την αξιολόγηση των διαφορών του εισοδήματος του δείγματος ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης χρησιμοποιήθηκε η μονοπαραγοντική ανάλυση διασποράς (One Way Anova). Όπως φαίνεται από τον παρακάτω πίνακα (πίνακας 10) το εισόδημα γονέων

και εκπαιδευτικών δεν συσχετίζεται με καμία από τις τρεις διαστάσεις των στάσεων ούτε με το άγχος προδιάθεσης.

Πίνακας 10

Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις εισοδήματος γονέων και εκπαιδευτικών ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης

	Εισόδημα			F
	Χαμηλότερο από πλειονότητα	Ούτε χαμηλότερο ούτε υψηλότερο	Υψηλότερο από πλειονότητα	
	M (SD)	M (SD)	M (SD)	
Αρνηση	2,00(0,95)	1,91(0,77)	1,75(0,54)	0,426
Εγγύτητας				
Εμπάθεια	2,05(0,95)	2,00(0,84)	1,79(0,67)	0,443
Δέσμευση	1,91(0,93)	1,85(0,77)	1,79(0,73)	0,906
Άγχος	2,23(0,64)	2,34(0,64)	2,27(0,86)	0,811
Προδιάθεσης				
$p > 0.05$				

Σχέση της θρησκευτικότητας των συμμετεχόντων με τις τρεις διαστάσεις των στάσεων

Στο πλαίσιο της έρευνας εξετάστηκε η σχέση της θρησκευτικότητας των συμμετεχόντων με τις τρεις διαστάσεις των στάσεων σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες. Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκαν δύο ερωτήσεις του ερωτηματολογίου. Η πρώτη αφορά στη σχέση μεταξύ των συμμετεχόντων με τη θρησκεία (άθεος, αδιάφορος, θρησκευόμενος, βαθιά θρησκευόμενος), ενώ η άλλη

αφορά στη συχνότητα με την οποία οι συμμετέχοντες επισκέπτονται την εκκλησία (ποτέ, μόνο τα Χριστούγεννα και το Πάσχα, πολλές φορές τον χρόνο, κάθε Κυριακή, σπάνια).

Διαφορές στη σχέση των συμμετεχόντων με τη θρησκεία και στη συχνότητα επίσκεψής τους στην εκκλησία ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων. Για την αξιολόγηση των διαφορών μεταξύ της σχέσης του δείγματος με τη θρησκεία ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων χρησιμοποιήθηκε η μονοπαραγοντική ανάλυση διασποράς (One Way Anova). Όπως φαίνεται από τον παρακάτω πίνακα (πίνακας 11) η σχέση γονέων και εκπαιδευτικών με τη θρησκεία δεν συσχετίζεται με καμία από τις τρεις διαστάσεις των στάσεων. Ωστόσο, φαίνεται πως όσοι είναι αδιάφοροι σχετικά με τη θρησκεία (Άρνηση εγγύτητας $M=1,87$, Εμπάθεια $M=1,83$, Δέσμευση $M=1,73$) υιοθετούν περισσότερο θετικές στάσεις, ενώ οι βαθιά θρησκευόμενοι (Άρνηση εγγύτητας $M=2,67$, Εμπάθεια $M=2,89$, Δέσμευση $M=2,66$) είναι πιο αρνητικοί σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες.

Αναφορικά με την αξιολόγηση των διαφορών μεταξύ της συχνότητας επίσκεψης των συμμετεχόντων στην εκκλησία ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων χρησιμοποιήθηκε η μονοπαραγοντική ανάλυση διασποράς (One Way Anova) με τη μέθοδο μετα - ανάλυσης πολλαπλών συγκρίσεων LSD (Least Significant Difference). Όπως φαίνεται από τον παρακάτω πίνακα (πίνακας 12) η συχνότητα επίσκεψης στην εκκλησία συσχετίζεται σημαντικά με τη δέσμευση και την εμπάθεια. Από τη μετα - ανάλυση πολλαπλών συγκρίσεων LSD προέκυψε ότι αναφορικά με την εμπάθεια αυτοί που δεν πηγαίνουν ποτέ στην εκκλησία ($M=1,71$) εμφανίζουν πιο θετική στάση σε σύγκριση με αυτούς που πηγαίνουν πολλές φορές τον χρόνο ($M= 2,62$) ή κάθε Κυριακή ($M=2,85$). Αυτοί που πηγαίνουν μόνο τα

Χριστούγεννα και το Πάσχα ($M=1,91$) έχουν πιο θετική στάση σε σύγκριση με αυτούς που πηγαίνουν πολλές φορές ($M=2,62$) ή κάθε Κυριακή ($M=2,85$). Τέλος, όσοι πηγαίνουν σπάνια ($M=1,11$) έχουν πιο θετική στάση σε σύγκριση με όσους πηγαίνουν πολλές φορές ($M=2,62$) ή κάθε Κυριακή ($M=2,85$).

Αναφορικά με τη διάσταση της δέσμευσης φαίνεται ότι όσοι δεν επισκέπτονται ποτέ την εκκλησία ($M=1,66$) δεν θα συμμετείχαν σε δράσεις και κινήματα εναντίον των προσφύγων και των μεταναστών σε μεγαλύτερο βαθμό συγκριτικά με όσους την επισκέπτονται πολλές φορές ($M=2,62$) και κάθε Κυριακή ($M=2,75$). Όσοι επισκέπτονται την εκκλησία κάθε Πάσχα και Χριστούγεννα ($M=1,91$) είναι πιο θετικοί σχετικά με τις προσφυγικές και μεταναστευτικές ομάδες συγκριτικά με όσους την επισκέπτονται κάθε Κυριακή ($M=2,75$) και πολλές φορές ($M=2,62$). Τέλος, όσοι επισκέπτονται την εκκλησία σπάνια ($M=1,15$) υιοθετούν πιο θετικές στάσεις σε σχέση με όσους την επισκέπτονται πολλές φορές ($M=2,62$) ή κάθε Κυριακή ($M=2,75$).

Πίνακας 11

Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις σχέσης θρησκευτικότητας γονέων και εκπαιδευτικών ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων

	Σχέση με θρησκεία				F
	Άθεος	Αδιάφορος	Θρησκευόμενος	Βαθιά θρησκευόμενος	
	M (SD)	M (SD)	M (SD)	M (SD)	
Άρνηση	2,15(0,50)	1,87(1,04)	2,10(0,93)	2,67(0,73)	1,235
Εγγύτητας					
Εμπάθεια	2,00 (0,31)	1,83(1,06)	2,11(0,94)	2,89(0,89)	2,121
Δέσμευση	1,85(0,21)	1,73(0,99)	1,95(0,87)	2,66(0,70)	2,037

Πίνακας 12

Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις συχνότητας επίσκεψης στην εκκλησία γονέων και εκπαιδευτικών ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων

	Συχνότητα επίσκεψης στην εκκλησία					F
	Ποτέ	Χριστούγεννα & Πάσχα	Πολλές φορές	Κάθε Κυριακή	Σπάνια	
	M (SD)	M (SD)	M (SD)	M (SD)	M (SD)	
Άρνηση	1,81 (1,00)	1,93 (0,88)	2,52 (1,00)	2,63 (0,62)	1,55 (0,21)	1,462
Εγγύτητας						
Εμπάθεια	1,71 (0,98)	1,91 (0,88)	2,62 (1,01)	2,85 (0,82)	1,11 (0,16)	2,612*
Δέσμευση	1,66 (0,90)	1,70 (0,73)	2,45 (0,88)	2,75 (0,81)	1,15 (0,21)	3,195*

*p<0.05

*Κύριες επιδράσεις και αλληλεπιδράσεις της ιδιότητας –γονείς και εκπαιδευτικοί-, του φύλου, της ηλικιακής ομάδας και του εισοδήματος ως προς τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης. Για την αξιολόγηση των κύριων επιδράσεων και αλληλεπιδράσεων της ιδιότητας, του φύλου, της ηλικιακής ομάδας και του εισοδήματος γονέων και εκπαιδευτικών στις τρεις διαστάσεις των στάσεων και το άγχος προδιάθεσης χρησιμοποιήθηκε η διπαραγοντική ανάλυση διασποράς (Two Way Anova). Από τους παρακάτω πίνακα (πίνακες 13,14) προκύπτει ότι μόνο η ιδιότητα είναι στατιστικώς σημαντική σε σχέση με την άρνηση εγγύτητας, ενώ οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των μεταβλητών (ιδιότητα*φύλο, ιδιότητα*ηλικιακή ομάδα, ιδιότητα*εισόδημα, φύλο*ηλικιακή ομάδα, φύλο*εισόδημα, ηλικιακή ομάδα*εισόδημα, ιδιότητα*φύλο*ηλικιακή ομάδα, ιδιότητα*φύλο*εισόδημα, ιδιότητα*ηλικιακή ομάδα*εισόδημα, φύλο*ηλικιακή ομάδα*εισόδημα) δεν είναι στατιστικώς σημαντικές.*

Πίνακας 13

Ανάλυση διασποράς για τις τρεις διαστάσεις των στάσεων και τις υπόλοιπες μεταβλητές

Μεταβλητές	F		
	Άρνηση Εγγύτητας	Εμπάθεια	Δέσμευση
Ιδιότητα	6,681*	3,809	3,152
Φύλο	1,891	2,763	1,476
Ηλικιακή ομάδα	2,373	1,555	1,606
Εισόδημα	0,033	0,125	0,197
Ιδιότητα*Φύλο	0,189	0,008	1,356
Ιδιότητα *Ηλικιακή ομάδα	1,796	1,601	0,080
Ιδιότητα * Εισόδημα	0,228	0,057	0,032
Φύλο* Ηλικιακή ομάδα	0,478	0,923	1,090
Φύλο* Εισόδημα	0,453	0,371	1,301
Ηλικιακή ομάδα*Εισόδημα	1,165	0,981	0,287
Ιδιότητα * Φύλο*	0,151	0,031	0,426
Ηλικιακή Ομάδα			
Ιδιότητα * Φύλο *	0,328	0,217	0,100
Εισόδημα			
Ιδιότητα* Ηλικιακή	0,275	0,072	0,031
Ομάδα* Εισόδημα			
Φύλο * Ηλικιακή	0,102	0,409	0,728
Ομάδα* Εισόδημα			

* $p < 0.05$

Πίνακας 14

Ανάλυση διασποράς για το άγχος προδιάθεσης και τις υπόλοιπες μεταβλητές

Μεταβλητές	<i>F</i>
	Άγχος Προδιάθεσης
Ιδιότητα	3,152
Φύλο	1,476
Ηλικιακή ομάδα	0,777
Εισόδημα	0,969
Ιδιότητα*Φύλο	1,519
Ιδιότητα *Ηλικιακή ομάδα	0,174
Ιδιότητα * Εισόδημα	0,583
Φύλο* Ηλικιακή ομάδα	0,659
Φύλο* Εισόδημα	0,049
Ηλικιακή ομάδα*Εισόδημα	0,689
Ιδιότητα * Φύλο* Ηλικιακή Ομάδα	0,985
Ιδιότητα * Φύλο * Εισόδημα	0,333
Ιδιότητα* Ηλικιακή Ομάδα* Εισόδημα	0,039
Φύλο * Ηλικιακή Ομάδα* Εισόδημα	1,334

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η παρούσα έρευνα έχει ως στόχο τη μελέτη των στάσεων Ελλήνων εκπαιδευτικών, οι οποίοι εργάζονται σε δημόσια σχολεία Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, και Ελλήνων γονέων σχετικά με τις σύγχρονες ροές Σύριων, Αφγανών και Ιρακινών προσφύγων και μεταναστών σε σχέση με το άγχος τους ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας.

Μελετώντας τις κατανομές των απαντήσεων των συμμετεχόντων προκύπτει ότι ο μέσος όρος του δείγματος έχει θετικές στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι οι συμμετέχοντες στην πλειονότητά τους δεν αποφεύγουν την επαφή με αυτούς, δεν νιώθουν να θυμώνουν, να αγχώνονται ή να απειλούνται από την παρουσία τους, και δεν θα συμμετείχαν σε δράσεις ή κινήματα εναντίον τους. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί στο υψηλό μορφωτικό επίπεδο του δείγματος. Έχει άλλωστε βρεθεί ότι τα άτομα με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, και ιδίως οι απόφοιτοι Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης έχουν θετικότερες στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες (Lancee & Sarrasin, 2015. Schmuck & Matthes, 2015). Τέλος, αναφορικά με το άγχος προδιάθεσης προκύπτουν μέτρια επίπεδα άγχους.

Εξετάζοντας το πρώτο ερευνητικό ερώτημα, το οποίο αναφέρεται στη συνάφεια ανάμεσα στις στάσεις και το άγχος προδιάθεσης, μελετήθηκαν ξεχωριστά οι τρεις διαστάσεις των στάσεων σύμφωνα με την τριγωνική θεωρία του μίσους σε σχέση με το άγχος. Όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα η συναφειακή σχέση των τριών διαστάσεων των στάσεων με το άγχος είναι θετική, αλλά δεν είναι υψηλή. Μάλιστα η στάση δέσμευση φάνηκε να μην εμφανίζει στατιστική σημαντικότητα. Αυτό σημαίνει ότι με βάση το δείγμα της παρούσας έρευνας το άγχος προδιάθεσης των συμμετεχόντων δεν συσχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τις στάσεις τους σχετικά

με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες. Όπως είδαμε και στο θεωρητικό μέρος της παρούσας μελέτης, υπάρχουν έρευνες, οι οποίες συσχετίζουν χαρακτηριστικά και τύπους προσωπικότητας με την ανάπτυξη προκαταλήψεων και στάσεων σχετικά με τις παραπάνω ομάδες (Altemeyer, 1998. Duckitt, 2001. Duriez & Soenens, 2006. Ekehammar et al., 2004. Gerber et al., 2010). Ωστόσο, λόγω της ποικιλίας των δομών της προσωπικότητας, των διαφορετικών τρόπων μέτρησης των δομών αυτών, καθώς και της αλληλοεπικάλυψής τους είναι δύσκολο να καταλήξουμε σε σαφή και ασφαλή συμπεράσματα αναφορικά με τον ρόλο της προσωπικότητας στην υιοθέτηση θετικών ή αρνητικών στάσεων σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες.

Από την άλλη πλευρά, δεν έχει διεξαχθεί κάποια έρευνα, η οποία να μελετά τις δύο αυτές μεταβλητές, δηλαδή το άγχος –είτε το μόνιμο είτε το παροδικό- και τις στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες. Στην παρούσα έρευνα διαπιστώθηκε ότι όσο περισσότερο κάποιο άτομο αποφεύγει την επαφή με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες και όσο περισσότερο θυμό, απειλή και άγχος νιώθει από την παρουσία τους τόσο περισσότερο άγχος προδιάθεσης βιώνει, χωρίς ωστόσο η συνάφεια να είναι υψηλή. Αντιθέτως τα άτομα, που δηλώνουν ότι θα συμμετείχαν σε δράσεις και κινήματα εναντίον των προσφύγων και των μεταναστών, δεν χαρακτηρίζονται από υψηλά επίπεδα άγχους. Κατά συνέπεια κατά πόσο το άγχος συνδέεται με την υιοθέτηση θετικών ή αρνητικών στάσεων χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Αναφορικά με την ιδιότητα των συμμετεχόντων φάνηκε να διαφέρουν μεταξύ τους οι ομάδες ως προς τις στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες με τους εκπαιδευτικούς να υιοθετούν περισσότερο θετικές στάσεις σε σύγκριση με τους γονείς. Το εύρημα αυτό μπορεί να αποδοθεί στο ότι όλοι οι εκπαιδευτικοί είναι απόφοιτοι Πανεπιστημίου. Κατά συνέπεια αφορούν σε άτομα ανώτερου μορφωτικού

επιπέδου, ενώ μεταξύ των γονέων υπάρχουν και απόφοιτοι Λυκείου και ΙΕΚ. Το μορφωτικό επίπεδο, αλλωστε, είναι ένας από τους ισχυρότερους προβλεπτικούς παράγοντες διαμόρφωσης στάσεων σχετικά με πρόσφυγες και μετανάστες (Lancee & Sarrasin, 2015. Schmuck & Matthes, 2015). Σε μια παλαιότερη έρευνα, ωστόσο, (Χαραλάμπης, 2000) σε μαθητές, γονείς και εκπαιδευτικούς είχαν φανεί οι ξενοφοβικές στάσεις του δείγματος, όπως και στην έρευνα των Φραγκουδάκη και Δραγώνα (1997) σε εκπαιδευτικούς Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Ενδεχομένως, σύμφωνα με τη θεωρία της επαφής (Allport, 1954, στο Bizumic & Duckit, 2012) η αλληλεπίδραση μεταξύ διαφορετικών ομάδων, που την τελευταία δεκαετία έχει αυξηθεί σημαντικά, έχει ευνοήσει την κατανόηση, την ενσωμάτωση και τη δημιουργία θετικών σχέσεων και στάσεων σχετικά με τους πρόσφυγες και μετανάστες.

Από την άλλη, η ιδιότητα των συμμετεχόντων δεν φαίνεται να διαφοροποιεί τους μέσους όρους μεταξύ των ομάδων ως προς τα επίπεδα του άγχους προδιάθεσης με γονείς και εκπαιδευτικούς να εκδηλώνουν μέτρια επίπεδα άγχους. Φαίνεται πως τόσο το μορφωτικό όσο και το οικονομικό επίπεδο γονέων και εκπαιδευτικών λειτουργεί προστατευτικά απέναντι στην εκδήλωση υψηλών επιπέδων άγχους (Bjelland et al., 2008. Gallo & Matthews, 2003. Mirza & Jenkins, 2004).

Τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων, δηλαδή το φύλο, η ηλικία, το οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο μελετήθηκαν σε συνάρτηση με τις στάσεις και το άγχος.

Αναφορικά με το φύλο δεν φάνηκε να υπάρχει συσχέτιση με καμία από τις δύο μελετώμενες μεταβλητές. Πιο συγκεκριμένα, το φύλο δεν φάνηκε να επιδρά στις στάσεις, κάτι που συνάδει με την έρευνα των Ward & Masgoret (2008), αλλά έρχεται σε αντίθεση με άλλες έρευνες (Aalberg et al., 2012. Akrami et al., 2000). Παρόμοια

αποτελέσματα προέκυψαν και αναφορικά με την επίδραση του φύλου στο άγχος, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με σειρά ερευνών στις οποίες οι γυναίκες υπερτερούν σε επίπεδα άγχους (Martin-Merino et al., 2010. McHenry et al., 2014. McLean & Anderson, 2009. McLean et al., 2011. Mirza & Jenkins, 2004). Κατά συνέπεια οι άνδρες και οι γυναίκες της παρούσας έρευνας φαίνεται να χαρακτηρίζονται από θετικές στάσεις και μέτρια επίπεδα άγχους. Ωστόσο, λόγω του ότι ο αριθμός των γυναικών της έρευνας είναι υπερδιπλάσιος από τον αριθμό των ανδρών τα αποτελέσματα δεν μπορούν να γεκιευθούν σε μεικτό πληθυσμό.

Η ηλικία δεν φαίνεται να επιδρά ούτε στις στάσεις ούτε στο άγχος των συμμετεχόντων. Το εύρημα αυτό δεν φαίνεται να συνάδει με άλλες έρευνες, οι οποίες κάνουν λόγο για επίδραση της ηλικίας τόσο στην υιοθέτηση θετικών ή αρνητικών στάσεων σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες όσο και στα επίπεδα άγχους (Dustmann & Preston, 2001. Flint et al., 2010. Mirza & Jenkins, 2004. Self et al., 2012).

Αναφορικά με το μορφωτικό επίπεδο των γονέων φάνηκε να συσχετίζεται με τις στάσεις, αλλά όχι με το άγχος. Πιο συγκεκριμένα, φάνηκε ότι οι γονείς απόφοιτοι ΑΕΙ/ΤΕΙ υιοθετούν περισσότερο θετικές στάσεις. Το εύρημα αυτό έχει αποδειχθεί σε σειρά ερευνών (Coenders & Schneepers, 2003. Dustmann & Preston, 2001. Lancee & Sarrasin, 2015. Raijman & Semyonov, 2004. Schmuck & Matthes, 2015). Το μορφωτικό επίπεδο των γονέων, ωστόσο, δεν φαίνεται να επηρεάζει το άγχος, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με έρευνες σύμφωνα με τις οποίες όσο υψηλότερο το μορφωτικό επίπεδο τόσο χαμηλότερα τα επίπεδα άγχους (Bjelland et al., 2008. Mirza & Jenkins, 2004).

Τέλος, το εισόδημα των συμμετεχόντων δεν φαίνεται να διαφοροποιεί ούτε τις στάσεις ούτε το άγχος. Σύμφωνα με διεθνείς έρευνες το χαμηλό οικονομικό επίπεδο

φαίνεται να συνδέεται με υιοθέτηση αρνητικών στάσεων (Raijman et al., 2003. Raijman & Semyonov, 2004. Semyonov et al., 2006. Semyonov et al., 2002), αλλά και με υψηλότερα επίπεδα άγχους (Bjelland et al., 2008. Mirza & Jenkins, 2004).

Στη συνέχεια μελετήθηκε η σχέση ανάμεσα στη θρησκευτικότητα των συμμετεχόντων και στις στάσεις. Από τα αποτελέσματα φάνηκε ότι οι στάσεις των συμμετεχόντων σχετικά με τους Σύριους, Αφγανούς και Ιρακινούς πρόσφυγες και μετανάστες δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ των διαφόρων ομάδων (άθεοι, αδιάφοροι, θρησκευόμενοι, βαθιά θρησκευόμενοι). Ωστόσο, οι συμμετέχοντες που δηλώνουν αδιάφοροι ως προς τη θρησκεία υιοθετούν περισσότερο θετικές στάσεις, ενώ οι βαθιά θρησκευόμενοι πιο αρνητικές, κάτι που συνάδει με έρευνες, οι οποίες υποστηρίζουν τη σύνδεση μεταξύ υψηλού βαθμού θρησκευτικότητας και αρνητικών στάσεων σχετικά με τους μετανάστες (Bansak et al., 2016). Από την άλλη αναφορικά με τη συχνότητα επίσκεψης των συμμετεχόντων στην εκκλησία φαίνεται πως όσοι δεν την επισκέπτονται καθόλου ή σπανίως υιοθετούν περισσότερο θετικές στάσεις, ενώ όσοι την επισκέπτονται πολλές φορές μέσα στον χρόνο ή κάθε Κυριακή έχουν περισσότερο αρνητικές στάσεις, κάτι που συνάδει με την παραπάνω έρευνα.

Τέλος, φάνηκε ότι οι αλληλεπιδράσεις των μεταβλητών της ιδιότητας –γονείς και εκπαιδευτικοί-, του φύλου, της ηλικιακής ομάδας και του εισοδήματός τους στις τρεις διαστάσεις των στάσεων και στο άγχος προδιάθεσης δεν είναι σημαντικές. Οι έρευνες, που έχουν διεξαχθεί στην Ελλάδα και διεθνώς, εστιάζουν στις κύριες επιδράσεις των παραπάνω μεταβλητών στη διαμόρφωση των στάσεων σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες, καθώς και στα επίπεδα άγχους, ενώ οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των μεταβλητών αυτών χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης. Η αλληλεπίδραση μεταξύ του φύλου και της ιδιότητας, αλλά και της ηλικίας και της ιδιότητας έχει διερευνηθεί στο πλαίσιο μιας έρευνας των Antoniou et al. (2006) και

του Burne (1991). Σύμφωνα με τις παραπάνω έρευνες οι γυναίκες εκπαιδευτικοί, καθώς και οι νεότεροι ηλικιακά εκπαιδευτικοί βιώνουν περισσότερο άγχος, κάτι που δεν συνάδει με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας.

Περιορισμοί της έρευνας και προτάσεις για επέκτασή της

Ο βασικότερος περιορισμός της παρούσας έρευνας είναι ο μικρός αριθμός των ατόμων που συμμετείχαν. Επίσης, η μέθοδος επιλογής του δείγματος ήταν αυτή της τυχαίας δειγματοληψίας με τους συμμετέχοντες να είναι κάτοικοι του νομού Αττικής και γυναίκες στη συντριπτική τους πλειονότητα, γεγονός που καθιστά επισφαλή τη γενίκευση των αποτελεσμάτων στον γενικό πληθυσμό. Ένας επιπλέον περιορισμός αφορά στο μορφωτικό επίπεδο των γονέων με την πλειονότητα αυτών να είναι απόφοιτοι Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Το γεγονός αυτό δημιουργεί επιφυλάξεις ως προς τη γενίκευση των αποτελεσμάτων σε έρευνες με άλλο πληθυσμό.

Επιπροσθέτως, είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψιν το γεγονός ότι συχνά οι συμμετέχοντες δίνουν κοινωνικά αποδεκτές απαντήσεις, κάτι που ενδέχεται να ισχύει και στην παρούσα έρευνα αναφορικά τόσο με τις στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες όσο και με το άγχος τους.

Επομένως, θα είχε ενδιαφέρον να επαναληφθεί η έρευνα με μεγαλύτερο αριθμητικώς δείγμα και συνεπώς περισσότερο αντιπροσωπευτικό. Επίσης, θα είχε ενδιαφέρον να μελετηθούν οι στάσεις των μαθητών, των οποίων οι γονείς συμμετείχαν στην έρευνα, σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες. Τέλος, σε μελλοντική έρευνα θα είχε ενδιαφέρον να μελετηθούν άλλα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, που ενδέχεται να συνδέονται με την υιοθέτηση θετικών ή αρνητικών στάσεων σχετικά με τους μετανάστες και τους πρόσφυγες.

Βιβλιογραφία

- Aalberg, T., Iyengar, S., & Messing, S. (2012). Who is a deserving immigrant? An experimental study of Norwegian attitudes. *Scandinavian Political Studies*, 35(2), 97-116.
- Αβράμη, Λ. (2007). *Η παράνομη μετανάστευση δια θαλάσσης στην Ευρώπη: Η Μεσόγειος σε «ανθρωπιστική κρίση»*. EKEM.
- Akrami, N., Ekehammar, B., & Araya, T. (2000). Classical and modern racial prejudice: a study of attitudes toward immigrants in Sweden. *European Journal of Social Psychology*, 30(4), 521-532.
- Akrami, N., Ekehammar, B., & Bergh, R. (2011). Generalized Prejudice: Common and Specific Components. *Psychological Science*, 22(1), 57-59.
- Alba, R., Rubén, R., & Karen, M. (2005). A Distorted Nation: Perceptions of Racial/Ethnic Group Size and Attitudes toward Immigrants and Other Minorities. *Social Forces*, 84(2), 901–919.
- Αλεξόπουλος, Δ. (1990). Ο μεταβαλλόμενος ρόλος του καθηγητή της Δ.Ε. στην Ελλάδα: Πηγές άγχους, άγχος από την εργασία και ικανοποίηση από αυτή. *Νέα Παιδεία*, 54, 84-101.
- Altemeyer, B. (1998). The other Authoritarian Personality. *Advances in Experimental Social Psychology*, 30, 47-92.
- Αναγνωστοπούλου, Τ. (2002). Ερωτηματολόγιο άγχους του Spielberger. Στο Α. Σταλίκας, Σ. Τριλίβα, & Π. Ρούσση (2002). *Τα Ψυχομετρικά Εργαλεία στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Antoniou, A. S., Polychroni, F., & Vlachakis, A. N. (2006). Gender and age differences in occupational stress and professional burnout between primary

- and highschool teachers in Greece. *Journal of Managerial Psychology*, 21(7), 682-690.
- American Psychiatric Association *Diagnostic and statistic manual of mental disorders* (5th edition). (2013). Washington DC: American Psychiatric Association.
- Baldwin-Edwards, M. (2008). Towards a theory of illegal migration: Historical and structural components. *Third World Quarterly*, 29(7), 1449-1459.
- Bansak., K, Hainmueller, J., & Hangartner, D. (2016). How economic, humanitarian, and religious concerns shape European attitudes toward asylum seekers. *Science*, 354(6309), 217-222.
- Banulescu-Bogdan, N., & Fratzke, S. (2015). Europe's migration crisis in context: Why now and what next?. *Migration Policy Institute*, 24.
- Barlow, F. K., Paolini, S., Pedersen, A., Hornsey, M. J., Radke, H. R., Harwood, J., & Sibley, C. G. (2012). The contact caveat: Negative contact predicts increased prejudice more than positive contact predicts reduced prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38(12), 1629-1643.
- Baur, R., Green, E. G., & Helbling, M. (2016). Immigration-related political culture and support for radical right parties. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 42(11), 1748-1773.
- Bellwood, P. (2016). *Πρώτοι μετανάστες. Η αρχαία μετανάστευση σε παγκόσμια προοπτική*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Berry, J. W. (2001). A Psychology of Immigration. *Journal of Social Issues*, 57(3), 615-631.

- Bettio, F., Simonazzi, A., & Villa, P. (2006). Change in care regimes and female migration: the care drain in the Mediterranean. *Journal of European Social Policy*, 16(3), 271-285.
- Bierbrauer, G., & Pedersen, P. (1996). Culture and migration. *Applied Social Psychology*, 399-422.
- Bizumic, B., Duckitt, J., Popadic, D., Dru, V., & Krauss, S. (2009). A cross-cultural investigation into a reconceptualization of ethnocentrism. *European Journal of Social Psychology*, 39(6), 871-899.
- Bjelland, I., Krokstad, S., Mykletun, A., Dahl, A., Tell, G., & Tambs, K. (2008). Does a higher educational level protect against anxiety and depression? The HUNT study. *Social Science & Medicine*, 66(6), 1334-1345.
- Brettell, C. B., & Hollifield, J. F. (Eds.). (2014). *Migration Theory: Talking Across Disciplines*. Routledge.
- Bronfenbrenner, U. (1979). Contexts of child rearing: Problems and prospects. *American Psychologist*, 34(10), 844-850.
- Brown, R., Vivian, J., & Hewstone, M. (1999). Changing attitudes through intergroup contact: The effects of group membership salience. *European Journal of Social Psychology*, 29(56), 741-764.
- Brucker, H., Epstein, G., McCormick, B., Saint-Paul, G., Venturini, A., & Zimmermann, K. (2002). Managing Migration in the European Welfare State. *Immigration policy and the welfare system*, 74.
- Burne, B. M. (1991). Burnout: investigation of the impact of the background variants for elementary, intermediate, second and university educators. *Teaching and teacher education*, 7(2), 197-209.

- Card, D., Dustmann, C., & Preston, I. (2012). Immigration, wages and compositional amenities. *Journal of the European Economic Association*, 10(1), 78-119.
- Γεώργας, Δ. (1995). *Κοινωνική Ψυχολογία* Τόμος Α (5^η έκδ). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Chaiyawat, W., & Jezewski, M. (2006) Thai school-age children's perception of fear. *Journal of Transcultural Nursing*, 17(1), 74–81.
- Citrin J., & Sides, J. (2004). Public Opinion about Immigration: The role of identities, Interests and Information. *British Journal of Political Science*, 37(3), 477-504.
- Coenders, M., & Schneepers, P. (2003). The effect of education on nationalism and ethnic exclusionism: An international comparison. *Political Psychology*, 24(2), 313-343.
- Cortes, K. E. (2004). Are refugees different from economic immigrants? Some empirical evidence on the heterogeneity of immigrant groups in the United States. *The Review of Economics and Statistics*, 86(2), 465-480.
- Crawley, H. (2005). *Evidence on Attitudes to Asylum and Immigration: What We Know, Don't Know and Need to Know*. Centre on Migration, Policy and Society.
- Crawley, H., Drinkwater, S., & Kauser, R. (2013). *Regional variations in attitudes towards refugees: evidence from Great Britain*.
- Dancygier, R. M., & Donnelly, M. J. (2012). Sectoral economies, economic contexts, and attitudes toward immigration. *The journal of politics*, 75(1), 17-35.
- Davidov, E., Schmidt, P., & Schwartz, S. H. (2008). Bringing values back in: The adequacy of the European Social Survey to measure values in 20 countries. *Public Opinion Quarterly*, 72(3), 420–445.

- Duckitt, J. (2001). A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. *Advances in Experimental Social Psychology*, 33, 41-113.
- Duckitt, J. (1992). Psychology and Prejudice: A Historical Analysis and Integrate Framework. *American Psychologist*, 47(10), 1182-1193.
- Duriez, B., & Soenens, B. (2006). Personality, Identity Styles and Authoritarianism: An Integrative Study among Late Adolescents. *European Journal of Personality*, 20(5), 397-417.
- Dustmann, C., & Preston I. (2001). Attitudes to ethnic minorities, ethnic context and location decisions. *The Economic Journal*, 111(470), 353-373.
- Echabe, A. E, & Castro, J. L.G. (1996). Images of immigrants: a study on the xenophobia and permeability of intergroup boundaries. *European Journal of Social Psychology*, 26(3), 341-352.
- Eisenstadt, S. N. (1953). Analysis of patterns of immigration and absorption of immigrants. *Population Studies - A Journal of Demography*, 7(2), 167–180.
- Ekehammar, B., Akrami, N., Gylje, M., & Zakrisson, I. (2004). What matters most to prejudice: Big Five personality, Social Dominance Orientation, or Right-Wing Authoritarianism? *European Journal of Personality*, 18(6), 463-482.
- Ekehammar, B., & Akrami, N. (2003). The Relation between Personality and Prejudice: A Variable and a Person Centred Approach. *European Journal of Personality*, 17(6), 449- 464.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Η. (2007). *Η μεταναστευτική πρόκληση*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Finkelstein, M., Kubzunsky, L.D., Capitam, J., & Goodman, E. (2007). Socioeconomic differences in adolescent stress: The role of psychological resources. *Adolescent Health*, 40(2), 127-134.

- Flint, A. J., Peasley-Miklus, C., Papademetriou, E., Meyers, B. S., Mulsant, B., Rothschild, A. J., Whyte, E.(2010). Effect of age on the frequency of anxiety disorders in major depression with psychotic features. *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, 18(5), 404–412.
- Fountoulakis, K.N., Papadopoulou, M., Bizeni, V., Nimatoudis, I., Iacovides, A., & Kaprinis, G.S. (2006). Reliability and psychometric properties of the Greek translation of the State-Trait Anxiety Inventory from Y: Preliminary data. *Annals of General Psychiatry*, 5(1), 2.
- Gallego, A., Pardos-Prado, S. (2013). The big five personality traits and attitudes towards immigrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40(1), 79-99.
- Gallo, L.C., & Matthews, K.A. (2003). Understanding the association between socioeconomic status and physical health: do negative emotions play a role? *Psychological Bulletin*, 129(1), 10-51.
- Gerber, A. S., Huber, G. A., Doherty, D., Dowling, C. M., & Ha, S. E. (2010). Personality and Political Attitudes: Relationships across Issue Domains and Political Contexts. *American Political Science Review*, 104(1),111-133.
- Giannakopoulos, G., & Anagnostopoulos, D. C. (2016). Child health, the refugees crisis, and economic recession in Greece. *The Lancet*, 387(10025), 1271.
- Δημητριάδη, Α. (2013). *Διέλευση και μετανάστευση στην Ελλάδα. Η περίπτωση των Αφγανών, Πακιστανών και Μπαγκλεντεσιανών*. Αθήνα: Νήσος.
- Hainmueller, J., & Hopkins, D. J. (2015). The hidden American immigration consensus: A conjoint analysis of attitudes toward immigrants. *American Journal of Political Science*, 59(3), 529-548.
- Hogg, M. A., & Vaughan, G.M. (2010). *Κοινωνική Ψυχολογία*. (επιμ.: Α. Χαντζή). Αθήνα: Gutenberg.

- Huang, J. Y., Sedlovskaya, A., Ackerman, J.M., & Bargh J.A. (2011). Immunizing against Prejudice Effects of Disease Protection on Attitudes Toward Out-groups. *Psychological Science*, 22(12), 1550- 1556.
- Jackson, J. W., & Poulsen, J.R. (2005). Contact Experiences Mediate the Relationship between Five Factor Model Personality Traits and Ethnic Prejudice. *Journal of Applied Social Psychology*, 35(4), 667-685.
- Jorm, A.F. (2000). Does old age reduce the risk of anxiety and depression? A review of epidemiological studies across the adult life span. *Psychological Medicine*, 30(1), 11-22.
- Jost, J. T., B. A. Nosek, & Gosling, S. D. (2008). Ideology: Its Resurgence in Social, Personality, and Political Psychology. *Perspectives on Psychological Science*, 3(2), 126-136.
- Καβουνίδη, Τζ. (2002). *Τα χαρακτηριστικά των μεταναστών*. Αθήνα: Σάκουλας.
- Κασσιμάτη, Κ. (2003). *Πολιτικές μετανάστευσης και στρατηγικές ένταξης. Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*. Αθήνα: Gutenberg.
- Katz, D. (1960). The Functional Approach to the Study of Attitudes . *Public Opinion Quarterly*, 24(2), 163-204.
- Kentmen-Cin, C., & Erisen, C. (2017). Anti-immigration attitudes and the opposition to European integration: A critical assessment. *European Union Politics*, 18(1), 3-25.
- Kocsis, K., Molnar-Sansum, J., Kreinin, L., Michalko, G., Bottlik, Z., Szabo, B., Balizs, D., & Varga, G. (2016). Geographical characteristics of contemporary international migration in and into Europe. *Hungarian Geographical Bulletin*, 65(4) 369–390.

- Κοκκινάκη, Φ. (2005). *Κοινωνική Ψυχολογία: Εισαγωγή στη μελέτη της κοινωνικής συμπεριφοράς*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Κοτζαμάνης, Β., & Καρκούλη, Α. (2016). Οι μεταναστευτικές εισροές στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία: ένταση και βασικά χαρακτηριστικά των παρατύπων εισερχομένων ως και των αιτούντων άσυλο. *Δημογραφικά Νέα, ΕΔΚΑ*, 26.
- Lalonde, R.N, Taylor, D.M, & Moghaddam, F.M. (1992). The process of social identification for visible immigrant women in multicultural context. *Journal of cross-cultural psychology*, 23(1), 25-39.
- Λαμπρίδης, Ε. Α. (2004). *Στερεότυπο, Προκατάληψη, Κοινωνική Ταυτότητα: Μελετώντας τις δυναμικές της κοινωνικής αναπαράστασης για τους τσιγγάνους*. Αθήνα: Gutenberg.
- Lancee, B., & Sarrasin, O. (2015). Educated preferences or selection effects? A longitudinal analysis of the impact of educational attainment on attitudes towards immigrants. *European Sociological Review*, 31(4), 490-501.
- Λεοντάρη, Α.(1998). *Αυτοαντίληψη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Lesger, Cl., Lucassen, L., & Schrover, M. (2002). Is there life outside the migrant network? German immigrants in XIXth century Netherlands and the need for a more balanced migration typology. *In Annales de Démographie Historique*. 2, 29-50.
- Λιανός, Θ., & Μπένος, Θ. (2003). *Η εγκληματικότητα των αλλοδαπών: Τα στατιστικά δεδομένα*. Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών.
- Lina, D., & Setiawan, D.B. (2017). An Analysis of Culture Shock from West to East as Seen in Reilly's The Tournament. *Teknosastik*, 15(1), 14-20.

- Μανουσέλης, Σ. (2016). Η μεταναστευτική οδύσσεια των ανθρώπων. Ανακτήθηκε 1 Σεπτεμβρίου 2017 από το Διαδίκτυο: <http://www.efsyn.gr/arthro/i-metanasteytiki-odysseia-ton-anthropon>.
- Martens, R., Vealey, R. S., & Burton, D., (1990). *Competitive anxiety in sport*. Human Kinetics.
- Martin-Merino, E., Ruigomez, A., Wallander, M.A., Johansson, S., & Garzia Rodriguez, L.A. (2010). Prevalence, incidence, morbidity and treatment patterns in a cohort of patients diagnosed with anxiety in UK primary care. *Family practice*, 27(1), 9-16.
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. E. (1993). Theories of international migration: a review and appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431-466.
- Mayda, A.M. (2006). Who is against immigration? A cross-country investigation of individual attitudes toward immigrants. *The Review of Economics and Statistics*, 88(3), 510-530.
- McHenry, J., Carrier, N., Hull, E., & Kabbaj, M. (2014). Sex Differences in Anxiety and Depression: Role of Testosterone. *Front Neuroendocrinol*, 35(1), 42-57.
- McLean, C., & Anderson, E. (2009). Brave men and timid women? A review of the gender differences in fear and anxiety. *Clinical Psychology Review*, 29(6), 496–505.
- McLean, C., Asnaani, A., Litz, B., & Hofmann, S. (2011). Gender Differences in Anxiety Disorders: prevalence, course of illness, comorbidity and burden of illness. *Journal of psychiatric research*, 45(8), 1027-1035.
- Merric, G. (2017). *Give hate a chance: An exploration of the affective state of interpersonal hate*.

- Meuleman, B., Davidov, E., & Billiet, J. (2009). Changing attitudes toward immigration in Europe, 2002-2007: A dynamic group conflict theory approach. *Social Science Research*, 38(2), 352-365.
- Mirza, I., & Jenkins, R. (2004). Risk factors, prevalence, and treatment of anxiety and depressive disorders in Pakistan: systematic review. *Bmj*, 328(7443), 794.
- Μίτιλης, Α. (1998). Η κοινωνιοψυχολογική θεώρηση του ρατσισμού. Στο Α. Μπίλης, *Οι μειονότητες μέσα στη σχολική τάξη*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Mitrousi, S., Travlos, A., Koukia, E., & Zyga, S. (2013). Theoretical Approaches to Coping. *International Journal of Caring Sciences*, 6(2), 131-136.
- Mondak, J. J., & Halperin, K.D. (2008). A Framework for the Study of Personality and Political Behaviour. *British Journal of Political Science*, 38(2), 335-362.
- Μουσούρου, Α., (1991). *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπίκος, Κ. (1995). *Εκπαιδευτικοί και ηλεκτρονικοί υπολογιστές: στάσεις Ελλήνων εκπαιδευτικών απέναντι στην εισαγωγή ηλεκτρονικών υπολογιστών στη Γενική εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Νάσκου -Περράκη, Μ.. (1992). Δικαιώματα και υποχρεώσεις στα πλαίσια της Σύμβασης της Γενεύης του 1951 για το καθεστώς των προσφύγων: Γενική θεώρηση. *Κοινωνική Εργασία*, 26.
- Noll, J. V. D., Poppe, E., & Verkuyten, M. (2010). Political tolerance and prejudice: Differential reactions toward Muslims in the Netherlands. *Basic and Applied Social Psychology*, 32(1), 46-56.
- O'Connor, M. C., & Paunonen, S.V. (2007). Big Five Personality Predictors of Post-secondary Academic Performance. *Personality and Individual Differences*, 43(5), 971- 990.

- O' Rourke, K.H, & Sinnott, R. (2004). The determinants of individual attitudes towards immigration. *European Journal of Political Economy*, 22(2006), 838-861.
- Papademetriou, D. J. (Ed.). (2006). *Europe and Its Immigrants in the 21st Century: A New Deal or a Continuing Dialogue of the Deaf?*. Migration Policy Inst.
- Παυλόπουλος, Β. (2005). *Κοινωνικός στιγματισμός. Από τη σκοπιά του θύτη και του θύματος*. Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Τομέας Ψυχολογίας, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- Perdue, O. R., & Spielberger, C. D. (1966). Anxiety and the perception of punishment. *Mental Hygiene*, 50(3), 390-397.
- Pettigrew, T. F. (1998). Reactions toward the new minorities of Western Europe. *Annual Review of Sociology*, 24(1), 77-103.
- Psarros, C., Malliori, M., Theleritis, C., Martinaki, S., & Bergiannaki, I. (2016). Psychological support for caregivers of refugees in Greece. *The Lancet*, 388(10040), 130.
- Raijman, R., & Semyonov, M. (2004). Perceived threat and exclusionary attitudes towards foreign workers in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 27(2), 780-799.
- Raijman, R., Semyonov, M., & Schmidt, P. (2003). Do foreigners deserve rights? Determinants of public opinion views toward foreigners in Germany and Israel. *European Sociological Review*, 19(4), 379-392.
- Reynolds, K. J., Turner, J. C., Haslam, A., & Ryan, M. K. (2001). The Role of Personality and Group Factors in Explaining Prejudice. *Journal of Experimental Social Psychology*, 3(5), 427-234.

- Scheve, K. F., & Slaughter, M. J. (2001), Labour Market Competition and Individual Preferences over Immigration Policy. *Review of Economics and Statistics*, 83(1), 133-145.
- Schmuck, D., & Matthes, J. (2015). How anti-immigrant right-wing populist advertisements affect young voters: symbolic threats, economic threats and the moderating role of education. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(10), 1577-1599.
- Schnapper D., & Allemand, S. (2006). *Κρίνοντας το ρατσισμό*. Αθήνα: Πατάκης.
- Self, A., Thomas, J., & Randall, C. (2012). *Measuring National Well-being: Life in the UK*. London: Office for National Statistics.
- Semyonov, M., Raijman R., & Gorodzeisky, A. (2006). The rise of anti-foreigner sentiment in European societies, 1988–2000. *American Sociological Review*, 71(3), 426–449.
- Semyonov, M., Raijman, R., & Yom- Tov, A. (2002). Labor market competition, perceived threat, and endorsement of economic discrimination against foreign workers in Israel. *Social Problems*, 49(3), 416-431.
- Sibley, C. G., & Duckitt, J. (2008). Personality and Prejudice: A Meta-analysis and Theoretical Review. *Personality and Social Psychology Review*, 12(3), 248-279.
- Sides, J. & Citrin, J. (2007). European attitudes toward immigration. The role of interests, identities, and information. *British Journal of Political Science*, 37(3), 477-504.
- Smith, P. B., & Bond, M. H. (2005). *Διαπολιτισμική Κοινωνική Ψυχολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Spielberger, C. D. (1972). Anxiety as an emotional state. *Anxiety- Current trends and theory*.
- Sternberg, K. & Sternberg, R.J. (2012). Affect: Origins and targets of hate. *The encyclopedia of peace psychology*.
- Tajfel, H. (1981) *Human Groups and Social Categories: studies in social psychology*. CUP Archive.
- Thompson, C., Jahn, E., Kopelman, R., & Prottas, D. (2004). Perceived organizational family support: A longitudinal and multilevel analysis. *Journal of Managerial Issues*, 545-565.
- Τσαούσης, Δ. Γ. (1984). *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Valentine, G., & McDonald, I. (2004). *Understanding Prejudice: Attitudes Towards Minorities*, Stonewall.
- Valentino, N. A., Brader, T., & Jardina, A. E. (2013). Immigration opposition among US Whites: General ethnocentrism or media priming of attitudes about Latinos?. *Political Psychology*, 34(2), 149-166.
- Van Dijk, T. (1992). Racism and the press. *Discourse and society*, 3(3), 378-383.
- Ward, C., & Masgoret, A.M. (2006). An integrative model of attitudes towards immigrants. *International Journal of Intercultural Relations*, 30(6), 671-682.
- Wetherell, M. (2005). *Ταυτότητες, ομάδες και κοινωνικά ζητήματα*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Wood, E. F., Wood, E. F., Miller, M. K., & Miller, M. K. (2016). Prejudice toward immigrants in student and community samples. *Journal of Aggression, Conflict and Peace Research*, 8(4), 290-300.

- Woodward, I., Skrbis, Z., & Bean, C. (2008). Attitudes towards Globalization and Cosmopolitanism: Cultural Diversity, Personal Consumption and the National Economy. *The British Journal of Sociology*, 59(2), 207- 226.
- Υφαντής, Θ., Φλώρος, Γ. Δ., Γούλια, Π., Οικονόμου, Γ., & Ασημακόπουλος, Κ. (2011). Το Ερωτηματολόγιο Εκτίμησης των Μηχανισμών Άμυνας «Life Style Index». Συσχετίσεις με την ψυχική καταπόνηση και την επιθετικότητα. *Ψυχιατρική*, 22(3), 207-220.
- Φίλιας, Β. (2001). *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*. Αθήνα: Gutenberg.
- Φραγκουδάκη, Α., & Δραγώνα, Θ. (1997). «Τι είν' η πατρίδα μας;». *Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χαραλάμπης, Δ. (2000). *Έθνος και Δημοκρατία στην Ελληνική Εκπαίδευση, Έκθεση Ερευνας*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Χρυσόχου, Ξ. (2004). *Πολυπολιτισμική Πραγματικότητα: Οι κοινωνιοψυχολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Zimbardo, P.G. & Leippe, M.R. (1991). *The Psychology of Attitude Change and Social Influence*. McGraw-Hill Book Company.

Παράρτημα

Μέσος όρος (M), Τυπική Απόκλιση (SD), Διάμεσος για κάθε ερώτηση των κλιμάκων

άγχος και στάσεις σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες

	Ερωτήσεις	M	SD	Διάμεσος
Διαστάσεις Στάσεων				
Άρνηση Εγγύτητας	13.1	1,82	0,82	2,00
	13.4	2,27	1,09	2,00
	13.7	2,16	0,98	2,00
	13.10	1,91	0,89	2,00
	13.13	1,64	0,79	1,00
	13.16	1,66	0,81	1,00
	13.19	1,68	0,77	2,00
	13.22	2,12	1,06	2,00
	13.25	2,02	0,98	2,00
	13.28	1,63	0,71	2,00
Εμπάθεια	13.2	2,33	1,07	2,00
	13.5	2,23	1,01	2,00
	13.8	2,16	1,06	2,00
	13.11	1,76	0,81	2,00
	13.14	1,69	0,81	2,00
	13.17	2,13	1,07	2,00
	13.20	1,94	1,04	2,00
	13.23	1,76	0,88	2,00
	13.26	1,75	0,86	2,00
Δέσμευση	13.3	2,15	1,03	2,00
	13.6	2,02	0,96	2,00
	13.9	1,92	0,86	2,00
	13.12	1,58	0,73	1,00
	13.15	1,71	0,83	2,00
	13.18	1,89	0,93	2,00
	13.21	1,60	0,74	1,00
	13.24	1,79	0,85	2,00
	13.27	1,80	0,88	2,00
	13.29	2,09	1,06	2,00
Άγχος Προδιάθεσης	23.1	2,37	1,01	2,00
	23.2	2,92	1,08	2,00
	23.3	2,52	1,10	2,00
	23.4	2,61	1,16	2,00
	23.5	1,57	0,86	1,00
	23.6	2,79	1,08	3,00
	23.7	2,62	1,02	3,00

	23.8	2,56	1,03	2,00
	23.9	2,66	1,12	3,00
	23.10	1,73	0,80	2,00
	23.11	2,47	2,03	2,00
	23.12	2,02	0,98	2,00
	23.13	2,18	1,01	2,00
	23.14	2,24	0,97	2,00
	23.15	1,82	0,84	2,00
	23.16	2,11	1,02	2,00
	23.17	2,54	1,05	2,00
	23.18	2,18	1,02	2,00
	23.19	1,81	0,78	2,00
	23.20	2,74	1,18	3,00

Συχνότητες κλίμακας στάσεων και άγχους προδιάθεσης

	Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
Άγχος Προδιάθεσης	f rf	f rf	f rf	f rf	f rf
Ερώτηση 1	27 20,6	50 38,2	36 27,5	15 11,5	3 2,3
Ερώτηση 2	15 11,5	28 21,4	48 36,6	32 24,4	8 6,1
Ερώτηση 3	24 18,3	47 35,9	35 26,7	18 13,7	7 5,3
Ερώτηση 4	26 19,8	41 31,3	26 19,8	34 26,0	4 3,1
Ερώτηση 5	79 60,3	37 28,2	8 6,1	6 4,6	1 0,8
Ερώτηση 6	18 13,7	34 26,0	41 31,3	33 25,2	5 3,8
Ερώτηση 7	18 13,7	45 34,4	36 27,5	28 21,4	2 1,5
Ερώτηση 8	19 14,5	49 37,4	36 27,5	22 16,8	4 3,1
Ερώτηση 9	21 16,0	43 32,8	31 23,7	31 23,7	5 3,8
Ερώτηση 10	59 45,0	54 41,2	14 10,7	3 2,3	1 0,8
Ερώτηση 11	34 26,0	46 35,1	27 20,6	20 15,3	3 2,3
Ερώτηση 12	46 35,1	50 38,2	22 16,8	10 7,6	2 1,5
Ερώτηση 13	36 27,5	55 42,0	23 17,6	15 11,5	2 1,5

Ερώτηση 14	31 23,7	54 41,2	33 25,2	10 7,6	3 2,3
Ερώτηση 15	53 40,5	51 38,9	21 16,0	3 2,3	1 0,8
Ερώτηση 16	44 33,6	44 33,6	29 22,1	12 9,2	2 1,5
Ερώτηση 17	23 17,6	44 33,6	35 26,7	26 19,8	2 1,5
Ερώτηση 18	36 27,5	56 42,7	21 16,0	16 12,2	2 1,5
Ερώτηση 19	52 39,7	55 42,0	21 16,0	3 2,3	-- --
Ερώτηση 20	22 16,8	38 29,0	30 22,9	32 24,4	8 6,1

	Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
Αρνηση Εγγύτητας	f rf	f rf	f rf	f rf	f rf
Ερώτηση 1	54 41,2	50 38,2	22 16,8	4 3,1	-- --
Ερώτηση 4	35 26,7	52 39,7	20 15,3	21 16,0	3 2,3
Ερώτηση 7	37 28,2	50 38,2	30 22,9	11 8,4	2 1,5
Ερώτηση 10	46 35,1	62 47,3	14 10,7	7 5,3	2 1,5
Ερώτηση 13	69 52,7	44 33,6	14 10,7	4 3,1	-- --
Ερώτηση 16	67 51,1	48 36,6	10 7,6	6 4,6	-- --
Ερώτηση 19	63 48,1	51 38,9	13 9,9	4 3,1	-- --
Ερώτηση 22	44 33,6	47 35,9	23 17,6	14 10,7	3 2,3
Ερώτηση 25	46 35,1	49 37,4	25 19,1	9 6,9	2 1,5
Ερώτηση 28	64 48,9	53 40,5	12 9,2	2 1,5	-- --

	Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
Εμπάθεια	f rf	f rf	f rf	f rf	f rf
Ερώτηση 2	33 25,2	47 35,9	29 22,1	19 14,5	3 2,3
Ερώτηση 5	33 25,2	52 39,7	30 22,9	12 9,2	21 16,0
Ερώτηση 8	38 29,0	55 42,0	22 16,8	11 8,4	30 22,9
Ερώτηση 11	57 43,5	53 40,5	16 12,2	30 22,9	-- --
Ερώτηση 14	64 48,9	47 35,9	14 10,7	5 3,8	-- --
Ερώτηση 17	44 33,6	47 35,9	21 16,0	17 13,0	2 1,5
Ερώτηση 20	58 44,3	38 29,0	21 16,0	13 9,9	1 0,8
Ερώτηση 23	62 47,3	46 35,1	18 13,7	3 2,3	2 1,5
Ερώτηση 26	60 45,8	51 38,9	15 11,5	3 2,3	2 1,5

	Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
Δέσμευση	f rf	f rf	f rf	f rf	f rf
Ερώτηση 3	40 30,5	50 38,2	24 18,3	15 11,5	2 1,5
Ερώτηση 6	46 35,1	50 38,2	22 16,8	13 9,9	-- --
Ερώτηση 9	45 34,4	59 45,0	20 15,3	6 4,6	1 0,8
Ερώτηση 12	71 54,2	44 33,6	13 9,9	2 1,5	-- --
Ερώτηση 15	64 48,9	45 34,4	16 12,2	5 3,8	-- --
Ερώτηση 18	53 40,5	49 37,4	21 16,0	6 4,6	2 1,5
Ερώτηση 21	70 53,4	45 34,4	14 10,7	2 1,5	-- --
Ερώτηση 24	59 45,0	45 34,4	22 16,8	5 3,8	-- --
Ερώτηση 27	58	48	19	5	1

	44,3	36,6	14,5	3,8	0,8
Ερώτηση 29	47 35,9	45 34,4	20 15,3	18 13,7	1 0,8

•

•